

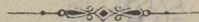
ВИДАВНИЦТВО „ДЛЯ ШКОЛИ І ДОМУ“
Ч. 2.

БОРИС ГРІНЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

У редакції й з передмовою та поясненнями

Антоня Крушельницького.

У ЛЬВОВІ, 1926.

НАКЛАД КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

BIBLIOTEKA
Państwowego Instytutu

CIĘŻKI

Instytutu Techniki Przemysłowej
Uniwersytetu

2089

I. 203.257

БОРИС ГРІНЧЕНКО

(1863 — 1910).

Борис Грінченко народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині. Батько його мав на хуторі кладь землю і господарював на ньому. В дома у Грінченків балакали по московськи, а що й хутір був серед Москалів, то Грінченко не чув замолоду української мови.

Тільки як батько Грінченка перебрався до іншого села ближче Харкова, малий хлопчина мав змогу почути від селян українську мову й полюбив її дуже. Колиж навчився читати, попали йому в руки українські книжки, між ними й «Кобзар» Шевченка, та вони стали основою його національного виховання.

В Харкові вчився Грінченко в реальній школі та не судилося йому в ній довчитися. Попали йому в руки заборонені книжки, які дісталися до директора школи й до поліції. Грінченка допитували, звідки він узяв ці книжки, колиж він не хотів зрадити власника книжок, його заперли в тюрму, а після того, як його випустили, не прийняли до школи.

Молодий сімнадцятилітній Борис примощується в Харкові на службу за невеличку плату. Але писарська праця його не заспокоює. Він збирає коло себе гурток молодих людей; вчать вони рідної мови, збирають народні пісні й казки, складають для народньої просвіти книжки рідною мовою. Крім того Грінченко висилає перші свої поезії до Галичини й друкує їх у «Світі» в 1881 р.

У вільних хвилях від службової праці Грінченко доповнює свою освіту, здає іспит на народнього вчителя і починає від 1881 р. вчителювати, спершу в московських селах, потім в українським — від 1885 р. вже з дружиною Марією (письменницею

Марією Загірнею). Праця його й дружини над позашкільною освітою народа не подобається начальству. Його переносять до іншої школи, але він переїздить у Херсонщину і працює там півтора року на посаді статистика в земстві.

Від 1887 р. подружжя Грінченків перейшло вдруге на вчительську службу і працює шість років у селі Олексіївці на Катеринославщині (тепер «Січеславщині»). Цих шість років учительської праці у Олексіївці оставило на довгий час у селі память про вчителя, що любив дітвору, вчив її рідною мовою, складав навіть для школярів українські читанки та писав їх сам друківаними буквами, щоб тільки вчити дітей з української книжки.

Та не самих тільки дітей учили Грінченки, — зимовими вечорами збиралися дорослі в якійнебудь хаті, приходили туди й Грінченки, читали книжки й вели з людьми розмови на тему прочитаного. Із цих розмов склалася книжка «Перед широким світом», у якій Грінченко розказує, як люди на селі приймають нашу книжку.

Крім цієї шкільної й освітньої праці Грінченки працюють над складанням популярних книжечок для народнього читання та намагаються провести їх крізь цензуру. Хоч цензура багато з тих книжечок не дозволяла друкувати, всеж таки дещо про-скакувало в народ.

Коли освітня праця Грінченків почала не подобатися начальству й сусідньому панству, Грінченко переноситься з родиною до Чернигова на земську посаду. Там розгортається його праця над складанням і друкуванням популярних книжечок українською мовою. Але й ту земську посаду мусів він поневолі кинути по шістьох роках і переїхати жити до Києва.

Від 1902 р. працює Грінченко в Києві над упорядкуванням і доповненням словарних матеріалів і складанням словаря української мови; за цей словар, надрукований у чотирьох томах, дістає нагороду від петербурської Академії Наук.

В 1903 і 1904 р. видано в Києві два томи писань Грінченка (I — поезія, II — оповідання); попереду видано в Чернигові в одній книзі його драми.

Від 1905 р. (після царського маніфесту 17 жовтня 1905, що обіцяв людям Росії вольности) починається буйна праця політична й політично-освітня на Україні. Грінченко бере участь в основинах української радикальної партії, яка стає завязком політичної роботи серед українського громадянства. Працює він енергійно в часописах «Громадській Думці», потім «Раді» і в журналі «Новій Громаді». Але найбільш своєї духової й фізичної сили присвячує праці в «Просвіті» (заложеній у Києві в 1906 р.) — як її голова.

Кипуча робота в «Просвіті» (організаційна й видавнича) підірвала здоровля Грінченка. В 1909 р. він мусів покинути працю в «Просвіті» й лікарі вислали його на лікування в Італію. Але грудна недуга, яка мала свої початки ще в часах учителювання, не дала вже спинити своєї руйнуючої роботи. Добивали Грінченка звістки, які приходили з України, між ними найбільш болюча про закриття київської «Просвіти» (21 квітня 1910) і він дня 6 травня 1910 р. розпрощався із світом. Тіло його перевезено з Італії на Україну і поховано в Києві.

Для кращого зрозуміння постаті Грінченка треба придитися до неї на тлі тодішніх відносин на Україні. Громадянська й письменська праця Б. Грінченка припадає на час найбільшого утиску української нації під московською владою. В 1876 р. забороняє уряд друковане, тим більш публично проголошуване українське слово. В такому часі великого гніту треба було мати чимало відваги та почуття потреби пожертвувати собою для нації, щоб супротивлятися заборонам уряду й проводити працю в хосен своєї поневоленої нації — за її культурне визволення.

На тлі своєї доби Грінченко являється нам перш усього визначним діяльним громадянином. Його життя сплітається із цими ділянками праці, які найменш дають почуття особистого щастя й задоволення, але які приносять чи не найбільшу користь нації. Грінченко працює серед народа на становищі народнього вчителя і на цьому полі його заслуги найбільші. Він один з перших, що працюють серед народа в школі й поза школою, один з перших, що, не дивлячися на заборони й пе-

реслідування українського слова, вчить у школі українською мовою. З того виходить неминучість скласти український буквар і читанку — і це (за малими виїмками) перші спроби української шкільної літератури на Великій Україні.

З працею Грінченка на селі вяжеться чимала ділянка його наукової роботи: записи й видання етнографічних матеріалів, які вводять Грінченка у сімю українських етнографів.

Врешті життя серед народа дає йому змогу вивчити основно народню мову та призбирати чималий запас словарного матеріалу, який він використовує для складення першого Словаря української мови, запрошений до цієї праці редакцією журналу «Кіевская Старина». Цей словар вийшов друком у Києві в 1909 р. під ось-таким заголовком: «Словарь української мови, зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко».

В житті Грінченка серед сільського народу треба шукати жерела ще однієї ділянки праці, в якій він промощує на Великій Україні нові шляхи (коли не числити дрібних спроб попередників), а саме популярної народньої літератури

Письменицька праця хоч би в цій одній ділянці в добі панування памятного «указу» з 1876 р., вистарчає, щоб імя Б. Грінченка полишилося у вдячній памяти нащадків. Історія не тільки написання безлічи народніх книжечок, але ще більш історія найрізніших митарств, щоб пробити собі шлях у друкарню крізь цензуру, засвідчує скільки то незломної енергії, скільки твердої волі жило в душі цієї неумомної людини!

А писав Грінченко для народа на всякі теми. Склав він, як сказано, букваря та читанку («Українська граматка» й «Рідне слово»), написав цілий ряд книжечок про минувшину українського народу: «Як жив український народ», «Оповідання з української старовини», «Іван Виговський», «Брацтва й просвітня іправа на Україні». У цих книжечках він намагався у всім зрозумілий спосіб розказати свому сільському народові про його славне минуле.

Не менш уваги присвячує він думці споподяризування серед народа творчості українських письменників. Пише: »Оповідання про І. Котляревського«, »Оповідання про Е. Гребінку« »Оповідання про Г. Квітку«.

Врешті дбає про те, щоб дати своїй народі ширшу освіту в рідній мові. Із цим його зусиллям вяжуться тісно книжечки: »Серед Крижаного моря«, »Про пустині«, »Про гарний народ (Фінляндія)«, »Про грім та блискавку«, »Про книги, як їх вигадано друкувати«, »Робінзон«, »Народні українські казки«.

Із цією ділянкою популяризаторської народньої праці Грінченка вяжуться тісно його педагогічні й публіцистичні статті й книжечки.

Попри цю основну працю для рідної нації, Борис Грінченко присвячує чимало труду й часу мистецьким досяганням. Але громадянська праця залишає свій знак і на його мистецькій творчості.

Перш усього в поезії. Все, що гарне, приємне, особисто миле, все, чим захоплювалася душа поета, задивленого в красу поезії, в красу форми, мальовничість строфи, мелодійність ритму, все те, хоч як близьке могло бути душі поета, — не знаходить вислову в його поезії. Поет, наче свідомо, відкидає то все, коли не може крізь красу слова кидати в широкі народні маси сильного, бадьорого, повного життя змісту — у простій формі. Бо поезія в Грінченковій творчості — це відгомін його громадянської праці («Моя пісня — то мій робітницький відпочинок!»).

Чимале місце займає в ній змалювання тла, на якому доводиться Грінченкові працювати, — народу, народнього життя, селянського й робітничого побуту. »Під хмарним небом« московського утиску творить поет свої сірі смутні картини на теми сірого життя сільського народу («Під хмарним небом — не співаєш веселої пісні»). Але він не задовольняється змалюванням безпросвітнього лиха. Поет змагається з ним. У таких обставинах гасло: мистецтво для мистецтва, краса для краси — мусить стати чуже поетові. Він підносить клич: поезія для життя, для добування етичних цінностей, поезія — заклик до праці, до

життєвої боротьби, поезія — засіб до будження віри в успіх праці, засіб до кріплення надії на краще майбутнє, на перемогу в боротьбі із супротивностями. Поезія — це в нього допомога в поширюванні ідей, проведенні нового змісту життя. Це засіб у розбуджуванні любови рідного краю й народу серед громадянства.

Даремне булоб гудити Грінченка за те, що він не розпалював багаття чистої краси, — як це робили інші поети, що він не ставив вище або й на рівні краси форми із силою змісту. Він — борець за народні права, борець за освіту народу — таким виявляє себе й у поезії.

Відгуки того, що я сказав про поезію Грінченка, знайдемо й у його оповіданнях. Знайдемо в них і малюнки безпросвітнього життя селянського («Без хліба», «Хата»), малюнки з робітничого життя у шахтах («Панько», «Батько та дочка»), малюнки боротьби з ненадійним лихом («Сестриця Галя»). Поет спиняється в своїх оповіданнях на душевному стражданні поневоленої людини («Підпал») і на змаганні обдуреної дівчини — за її людські й жіночі права («Серед чужих людей»). Оповідання «Грицько» й «Олеся» — це символи пожертвування собою задля рятування життя й щастя інших.

Словом — громадянський підклад, ідейний мотив — це основа, на якій розвиваються мистецькі картини в оповіданнях Грінченка.

Не краса малюнку, не музика слова, не мистецьке відтворення дієвих осіб з їх психологією захоплює автора — він задовольняється реальним змалюванням буденної життєвої правди й на цьому (більш усього сірому) малюнкові він проводить громадянську ідею, нероз'яснену тенденцію — ідею боротьби, змагання, самопожертвування (Олеся, Панько), достосовуючи подекуди своїх героїв до свого власного альтруїстичного життя для добра громадянства.

У більших розмірах проводить Грінченко свої малюнки життя — народнього й окремих постатей — у повістях, що

з них дві основані на сільському побуті («Серед темної ночі» й «Під тихими вербами»), інші на тлі життя інтелігенції («Соняшний промінь», «На розпутьті», «Брат на брата»). Автор користується шириною малюнку для проведення характеристики негативних і позитивних типів, при чому в останніх, головню із життя інтелігенції, треба шукати чимало власних думок, власних переживань автора.

Найцікавіша з усіх — це повість «Соняшний промінь». Автор зупиняється у ній над питанням про націоналізм і космополітизм серед тодішніх інтелігентських кол. Ця повість помітна тим, що автор стає в ній ясно й недвозначно на шлях українського націоналізму.

Ії вагу й значіння зможемо зрозуміти що йно на тлі тодішніх відносин серед українського громадянства. Широкі народні маси майже затрачують своє національне обличчя. Інтелігентське громадянство гуртується біля ідей, які ширили й за які страждали поступові й революційні московські кола, та яких речником на Україні являється Михайло Драгоманів. І коли для них стає гаслом боротьба за права людини, за права громадянина, боротьба проти самоволі царату й московської реакції, — то інші інтелігенти прикривають себе плащем «космополітизму», щоб під його заслоною тим легше втікти від української нації, від праці для неї, від невзгод, зв'язаних з тієюж працею.

Слово «націоналізм» у межах російського царства — це синонім московського завойовницького націоналізму, це реакційний «Союз руського народу», московське чорносотенство, що його поборює все культурне громадянство. Та, не вважаючи на те, що поняття «націоналізму» у Росії запламлене «чорною сотнею», яка мала завданням нищити всіх не-Москалів, у першій мірі Українців і Жидів, та таким способом опоганивала само поняття націоналізму, — Грінченко — один з перших Українців сміливо підносить прапор націоналізму, але націоналізму українського — на українській землі! Він сміливо стає до боротьби з псевдо-культурницьким космополітизмом, який дає змогу українським інтелігентам відчужуватися від національної української праці й тим самим ставати в допомогу чорно-

сотенням у їх руйнуванні всього, що українське, що не московське!

»Соняшний промінь« — це в мистецькій формі один з перших проявів (поруч творчості Івана Нечуя-Левицького) культурного й політичного українського націоналізму, який помалу захоплює що-раз ширші кола серед українського громадянства і доходить до повного вислову у 1917 і пізніших роках. Це прапор, піднесений Грінченком угору ще в добі найчорнішої московської реакції.

Треба ще присвятити згадку драматичній творчості Б. Грінченка. Вся вона тісно звязана з Україною, пройнята любовю до України й працею для громадянства. З Грінченкових драм треба згадати: »На новий шлях«, »Серед бурі«, »Ясні зорі«, »Степовий гість«, »На громадській роботі«, — з комедій: »Нахмарило«, »Миротворці«. Драматичні твори Б. Грінченка вишли в збірному виданні в Києві 1909 р. п. з. »Драми й Комедії I—II.«

Життя поета, його популяризаторська робота, письменська творчість — ставлять нам перед очі постать діяльного громадянина, борця за права людини й українського громадянина, борця за права української нації.

БОРИС ГРІНЧЕНКО.

ОПОВІДАННЯ.

REHABILITATION

Грицько.

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший од Грицькової голови. А проте може це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маленькі. А надто ще тепер був піст — Петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ та каша, або й просто хліб та борщ що дня. А тут бублик — такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь — він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

— Піду в садок — нарву ягід! — подумав Грицько і перестрибнув через перелаз із двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні, — вишень найбільш. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскаочив до вишні і хотів рвати ягоди, але туж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти, хлопець, але низенький, присадькуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була

вдова і жила сумежно з його садком. Та хоч і су-
сїди були Грицько та Семен, але ніяк не могли
30 поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив
пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий.
Грицько часто дивувався, чого це і Семен і його
мати все такі похмурі, й одного разу спитавсь про
це в матері. Матері часто доводилося счиняти з Мо-
35 трєю спірку то за свиней то за курей і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Як би вони не були такі вбогі, то може не
булиб і такі злі.

40 — Як то? — спитав Грицько.

— А так, — одказав батько, — як живеш, не
доїдаючи що дня, та бешся, як риба об кригу, за-
робляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому зда-
валося, що коли добрий, то вже добрий, а коли
45 злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не
вбогий і через те Грицько недостатків не знав.
І Грицько згодився з матір'ю і подумав;

— Ні, вони злі.

50 І він із Семеном поладнати не міг: вони один
одного не полюбляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди і зупи-
нився. Він подумав:

— І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій сад єсть.

55 Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив
Грицька. Він почервонів страшенно, а потім
зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали.
Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові
просто в вічі. Погляд його був сердитий.

60 — Чогож ти? — промовив Семен нарешті. —
Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: „Ба, який злий!“ — і про-
мовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хиба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас. 65

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже то й рясно... Мати не дають їсти — кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рамя на нас таке, що й люди... 70

Хлопець зненацька зупинивсь і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив: 75

— Не скільки я ззів твоїх вишень — не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів:

— Хто? ти? — запитався. 80

— Я.

— Побачимо! — відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й крикнув: 85

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилась біля тину. Обличчя у неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати. 90

— Ти за що на Семена напавсь? — скрикнула вона на Грицька. 95

— Я не нападавсь! — одказав Грицько: — Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще більше розсердилась і її западали очі так і зайнялися:

100 — Не займав! — скрикнула вона. — Ба, вже й бити налагодивсь. Ось тільки ступни — так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

105 — Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! Я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулака. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!

110 Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задерикуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

115 — Піду я краще до річки — там сяду над кручею тай їстиму. І їстиму і дивитимусь — так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано — невесело купаться. От як би ще хто!

120 Семена він кликати не хоче та Семен і плавати не вміє — що вже то за купання без плавання! Ого гарно, як пливти наввипередки або пірнати — хто далі випірне.

125 Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. Із цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна — тільки великі парубки досягали. Але хто з ма-
130 лих умів плавати, той не боявся кидатись у глибінь: випливе як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвилі, як вони швидко одна за однією
135 бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись

трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері у своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати у Грицька він не наслідювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові: 140

— А що, як би зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька? 145

І він не думав довго, а зараз же тихенько виїшов із садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця. 150

Отут саме й боявсь Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала: 155

— А ну, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця — чи не шубовстьне він у річку?

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націлівсь — ухопив не за бублик, а за руку. Туж мить Грицько вихопив у його руку. Семена це розлютовало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бурянину, але бурянина вирвалась і Семен з розгону шубовстьнув у воду. 160

Страшний скрик розітнувся позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричучи як несамовита: 170

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не
175 вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько моє!... горенько моє!... Сину мій!...
180 Рятуйте!...

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив і що у його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Туж
185 мить він побачив, як Семен шубовстьнув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув: А що! оце тобі, щоб не бивсь! — Але через мить уже все зрозумів.

І бублик і бриль з вишнями покотились додолу і сам Грицько, як був, у одежі, шубовстьнув
190 з кручі у воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

195 — Не тягни мене! Тільки держись за мене! — крикнув Грицько.

Але Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

200 Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледві плив. Хвилею відносило його від берега. Кільки разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатись униз. Семен був
205 важкий як камінюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але туж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопивсь за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було — Грицько не памятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його із Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся. 210

— Хвала Богові! — промовив батько, а за ним і люди:

— Ну, хлопче, добрий з тебе козак буде, моторний! — похвалив Грицька дядько Тарас. 215

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Туж мить Семенова мати підбігла до Грицька й, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілувала, промовивши: 220

— Дай тобі, Боже, усього... усього... за те... ти... 225

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

.....
Тогож таки дня Грицько, згадуючи про те, як поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика? — подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його. 230

Не знаю вже, чи ділив він того дня із Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було... 235

Сестриця Галя.

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому видові тай повисла йому на довгому сивому вусові. Він скинув сльозу, сердячись, — бо хибаж подоба плакати старому дідові, що вже
5 йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Алеж і цього разу не довго вона стреміла в зубах
10 у Йвана. Знов облягли чорні думи йому сиву голову, і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо не-
15 наче якийсь туман застилав йому очі не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось він уже зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому вусові. Еге, п'ятий десяток доживає, — не мало років про-
20 малим був, а тепер довелося заплакати.

Тай не дурнож старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Щоб він, старий, тепер діятиме
25 на світі сам, самотній, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав же Господь йому щастя: всі великі повмірали, zostалися дома тільки малі, — дванадцятитий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі

троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть плакала так, як оце тепер він, старий, плаче. 30

І знов щось гаряче по щоці — кить-кийть. Але він того вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою, Насте, дожили, а тепер довелось розлучитися“...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті далекі літа не забуваються... 35

От же не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися. 40

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так згадалось йому Семенове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав... На що воно згадується таке? 45 50

А як діти пішли!... Господи! які вони раді їм були! Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце зашеміло: це щось нове згадалось. Господи! і на віщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він із шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто на відлі кулаком. Хотів по голові, та паний був — похитнувсь, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона 55 60

65 тоді дивилася!... Він і тепер неначе той погляд ба-
чить. Ох, навіщож він це зробив!...

— Мамо! — скрикнув з-просоння невеличкий
хлопчик, що спав на полу. — Мамо!

70 І він розплющив очі, подививсь навкруги і ще
сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питався він.

Далі хлопя замовкло на хвилину, а потім ма-
буть одразу йому згадався учорашній похорон і він
скрикнув знову.

75 — Мамо! Я хочу мами! — і облився слізьми.

Дві дівчини: більша — Галя і менша — Одарка
— теж попркидались од голосіння братового і по-
вставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом
кликати маму й плакати.

80 ... Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов
до плачущих дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовляв він,
голублячи їх.

— Я маму хочу! — не вгавав малий Василько.

85 — Маму! — хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мами нема, дітки... — тихо, ледві промовив
батько. — Мами нема: вона... пішла... до тітки Ма-
русі. Ось подождіть, скоро вернеться.

90 — Ні, ні! — голосив хлопець. — Тато не так
кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано
вчора! О! навіщо в яму! Я не хочу так, — там хо-
лодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

95 Тільки Галя, сидючи в кутку, хоч і плакала,
але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так
і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому
видочку. А далі, мов перемигнувши себе, вона втерла
сльози і сиділа не ворущучись, тільки її маленьке
тільце здригалося раз-по-раз то з жалю тяжкого, то
100 з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько

з Одаркою все плакали тай плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що й робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе тай почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну — годі...
— Я тобі ляльок нароблю і „котка“ заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледві вдержуючи сльози, почала співати „котка“, ту саму пісню, що так недавненько співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких „братчика й сестричку“, що так, як і вона, zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло, і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Га-разд напрацювавшись з Васильком, заходила біля Одарки. Тут діло було лекше і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиваться, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та чесання, бо й цього він не любив за те, що „тоді скубеться“. Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі.

— Тату, я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько. Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику? — не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику, ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

140 І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, — тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

145 — А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи й очевидьки захожувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — пожалівся хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, вдягла брата й сестру.

150 — І соли нема! — додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені соли! — попрохала Одарка.

Галя насолвила дітям хліб цупкою сирою сіллю.

160 Тепер уже поки не було чого голосити і діти на якийсь час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Йван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти в печі. Шож його варити? Ки-
165 нувся шукати чого небудь — знайшов пшоно.

— Зварю хоч кулішу, — думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

170 — Е, дурний! На шож я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі...

— Тату, киньте, — я зроблю... Я знаю... 175

Іван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі бо, тату, не займайте, я сама впораюсь, — казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала! — відмагався батько. 180

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як небудь — мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу не озиваючись і дивилися то на батька, то на Галю. 185

А вона тим часом не гаялася. Поперемивала горщики, поналивала, які треба, тай почала становити в піч. Один горщик був їй важкий — вона покликала батька: 190

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли. Іван довго мовчки дивився на неї. 195

— Хазяйкою буде!... — гірко всміхаючись промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючися, гляділи на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з їми в ляльки гулялася, а тепер он уже порастєся. І вдягає їх і годує і варить — зовсім, як мама. 200

— Галю, кожух ізсунувсь, — озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию. 205

— Галю, ти мені кулешику звариш? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю, — казала вона, гладючи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах брєніли.

Маленька Одарка й собі сіпала за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула, — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику підожду, — казав голодний хлопець.

— Підождіть, підождіть, ось я зараз, — відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не надовго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скиглили, що їм або „носа треба втерти“, або „почухати, бо щось куса“, або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде, — видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо ні забалака, нагадує і йому й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Тай діти — сумтні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там

їх напав вовк — ледві втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піл у куток. 245

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом, — батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки. 250

— Тату! — почав він, учепившись йому за руку. — Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку? 255

— Тату, Галя нам тепер мамою буде, — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледві вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона — як мама, — знов розказував хлопець, — вона кулешику наварила, вона вдягла мене... 260

— Так, синку, так, — вона тобі все, а ти не плач, грайся — все буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати. 265

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри вбуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз! 270

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглось вузлом, так не розвяжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повкладала й повкривала діти. 275

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — скажи нам казочки! — прохали вони.

280 — Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

285 — Галею? як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: понесу додому татові і мамусі...

290 — Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!... То ті сестри й кажуть: — Як ми додому вернемось? у неї скільки

295 ягід, а в нас нема. Давай убємо її, а ягоди заберемо... — розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька

Одарка підвелася трохи та, зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей

300 від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже вбито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

305 Ой, помалу-малу, вірчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

310 Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там

і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання. 315

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить — це маленьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічучи слова, алеж без краю вірючи, каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе. 320 325

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках. 330

— Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями — нехай їй у тебе гарно буде. І мені дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братікові і сестриці... 335

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупинився на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилася серед хати, пасмами свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, колинебудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же Богові ту молитву, щоб він обітер сльози на схудлому обличчю? Хай же він і тепер однесе її, цю молитву, туди, перед престіл Довічному тай положить Йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!... 340 345

А вона все молилась, у місяшному світлі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім,

350 положивши три поклони, устала, підійшла до брата
й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла
біля їх, накинувши на плечі свитину.

354 І довго стояв місяць зачудований, довго ди-
вивсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки
якась хмарка набігла й сховала його...

1885.

Олеся.

Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали Турки й Татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Як би не Татари, то їм жити булоб не погано. А то часто й густо набігали Татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю тай продавали рабами на тяжкі роботи Туркам. Іноді гнали Татари з України тисячі безщасних людей. 5 10

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах і знайти його було не легко. 15

На край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хаті жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволився відтіля. Тепер жив дома, пасішникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двоє сиріт: дівчину Олеся та хлопця-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина років шіснадцяти. 20

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з їм. Діти так любили, як дід розмовляв з їми. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце було сидить дід у пасіці, робить що небудь, 25

30 граблі чи ще що. Михайлик-стрибунець і собі щось тут лаштує і дівчина Олеся із шиттям сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку.

А дідусь:

35 — Та я вже розказував — тиж чув. Ще й не раз — хиба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

40 І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву головоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

45 — Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за поперек узято ланцюгом і приковано. Сидіти можна і встати можна і лягти, а піти — ні. А каторга — це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі спини раз-ураз доглядачі списували нагаями та колючою червоною таволгою...

50 — І кров текла? — скрикує Михайлик.

— Текла, — каже дід.

55 — Яб їх усіх повбивав тих Татар та Турків проклятих! — погукне хлопець, стискаючи кулаки. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

60 — Покалічено мене тоді добре. А надто годували погано бусурмани: цвілими сухарями та смердючою водою. За таким життям уся сила пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у бран брата. Ну, то як визволили мене козаки — не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я до дому. Тут я й ваших батьків зазнав: і твого, Олесю, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже

малий — років зо два йому було. А тобі, Олесю, вже років із сім було і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли це набігла Татарва... Що тут казати? Одбивались ми люто, та нічого не вдіяли. Село Татари спалили, багато людей повбивали, багато у бран забрали. А дехто повтікав. Оті втікачі вернулись сюди потім, тай знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові. Я й упав. Але я не вмер і вночі очутивсь. Дивлюсь: місяць світить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене трупи, трупи... Прийшов ранок. Пішов я поміж трупами і знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! ой прокляті! — скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я потім знайшов у лісі. Ти забігла якось туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очі пала якийсь огонь. Дід гляне на неї тай похита головою:

— Гай-гай! — каже: — Засмутив я тебе, мою ясочку. Але щож робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки, — ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронючи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!... — промовить дівчина тихо тай замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

От одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді,

100 не знаючи, набреде на його людина тай утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю, хиба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голо-
сочком:

105 — А вжеж знаємо!

Побрали діти глечики тай пішли. Дід довго дививсь їм у слід.

Михайлик каже:

110 — Олесю-сестричко! Ходім аж на той бік лісу. Ліс не можна було перейти, бож болото там було. А обіходити далеко — верстов шість.

Олеся каже:

— Алез це далеко.

115 — Дарма, — каже Михайлик, — так ягід там багато. Ходім, голубонько!

— То й добре! — каже Олеся.

І вони пішли. Не увійшли у ліс, а подались узліссям. З одного боку був височезний старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

120 Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов пять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

— Глянь, Олесю, що то таке?

125 Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Всі були верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячили здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей — це були Татари.

130 Татари! Вони приїхали на Україну палити села, убивати або в неволю забірати людей. Ось ось вони побачуть їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

— Що то? що то? — питавсь Михайлик.

— Цить! Татари!

135 Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся зза ку-

щів бачила, як Татари їхали просто на ліс, як поводи сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще кілька часу і вони знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалють, людей повбивають. І дідуся вбють!... Боже мій! Треба бігти, треба сказати!... 140

Алеж Татари їдуть кінми; вони доїдуть швидче, ніж вона добіжить. Як би вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько у Олесі мучилось. А Татари підїздили все ближче та ближче. Уже видно їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече: 145

— Братіку, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть Татари. Чуєш? 150

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вбють.

— А тиж? — спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи: 155

— Я знаю сама, що зроблю, — не бійсь! Ніколи говорити — біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла зза куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік, де було її село. 160

Ішла так, мов не бачила Татар. Але Татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла що сили далі. Та бігла вона не довго. За хвилину Татари наздогнали її, щось закричали, загукали. Їх було чоловіка тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один, високий, підійшов до дівчини. Він загомонів по нашому, але так погано, що Олеся ледві розібрала, що він каже. 170

— Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут єсть село.

175 Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти — то й село по той бік.

А Татарин їй:

180 — То ти нас проведи цим лісом, а то ми тут дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А Татарин знову:

185 — Та не одури і не тікай, а то бачиш оце!
І він вийняв з піхов криву гостру шаблюку і лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце?... Голову зрубаю!

— Бачу! — каже Олеся.

190 Олесі накинули на шию аркан. Високий Татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

195 Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла у ліс із степу і пішла по їй. Татари їхали слідком за нею. Де далі, ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

200 Вона вела й думала:

— Чи добіг же Михайлик до дому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить.

205 І вона йшла тихо, іноді звертала у бік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там і село.

210

І вела далі. Ліс зробився страшенно густий.

Алеж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де бо-

лото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у дряговину. Олеся повела Татар туди. За деревами,

215

болота не було видко. Навкруг було темно і пуша така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відціль вийти, не загрузши в болоті. Татарин лісу не знав.

Високий Татарин скрикнув:

— Чогож ти стала? веди!

220

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин підїхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв. Дівчина осміхнулася:

225

— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела у цей ліс, а ви не вийдете відціль.

Тїж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

230

Її головонька схилилась, а чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї і всі вороги повернули назад.

235

А Михайлик тим часом добіг до дому. Він казав, що Татар хто й зна скільки. Люди покидали все і повтікали у ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди у лісі. Потім їм не стало харчу. Другого дня треба було вертаться. Послали одного парубка подивиться, що в селі. Парубок вер-

240

245 нувсь і сказав, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що Татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Алеж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кільки чоловіка і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

250 Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли у лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть вони позлазили з коней тай потопли у багнюці.

255 Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрятувала рідне село.

260 Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В її лежала Олеся убрана як молода княгиня. На голові в неї був вінок. Навкруг співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчю в неї сяла якась радість.

Еге, їй можна було радіти.

270 Ридаючи провели її до холодної ями, ридаючи засипали землею. Не сам дід Данило плакав, — плакали всі: і старі і малі і чоловіки й жінки і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більш не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, Боже, всякому такої смерті!

Панько.

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністові:

— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидче й швидче. Він хитався на всі боки і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх, — тодіб усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була не глибока; чорні стіни промайнули швидко й шахтарі вже були на дні.

— Ну, вилазь! — сказав Панько й сам вискочив перший, держучи в руках динамітові патрони. Товариші почали вилазити за їм із струментом у руках.

Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не давала йти далі. Шахтарі мусіли розбити цю камінюку динамітом.

За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахилиючись, вони пройшли, — чи мабуть краще сказати — пролізли, — у почату нору.

Там було мокро й темно. Дві лямпки шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя, — тільки зуби та очі білили на тих орапських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну, з їм буде морока! — промовив один.

— Та здоровий! — додав другий.

— То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробивати, — сказав Панько. — А ну лиш, давай свердел!

Почали вертіти камінь, бючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І щоб було краший струмент узяти! — сердився Панько, що порядкував ділом, — а то цим і до вечера не зробиш дірки.

— Тай вечір недалеко, — озвався хтось.

— І добре, бо вже й кістки болять на цій чортовій роботі, — додав один шахтар.

— Не журись! — одказав молодий високий парубок, — за те завтра неділя, — погуляємо!

— Погуляємо! — трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу із села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток семі. Парубок же той жив на шахті й усі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господар і не міг бути прихильний до шибай-голови шахтарської.

— Погуляємо! Вам усе тількиб гульки справляти! За гульками й діла не знаєте!

— А якого я діла не знаю? — розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв ка-зна що!

— Велике лихо! — відмовив парубок. — Як треба буде, то підіймусь тай візьму краший.

— А воно й справді треба взяти, — промовив Панько. — А ну лиш добудь!

— Круть верть — зараз буде! — сказав парубок. — Ходім Семене!

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з їм до цебра.

Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до камінюки. Двоє почали зараз же крутити цигарки

і позакурювали їх від лампи, що причепили з боку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде в своїй семі. Семі всього жінка молода та маленький син — років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взімку заробляв по шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожити, ще трохи й підправляти своє господарство.

Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і вявлялась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче всміхнулося до його. Якесь любе, лагідне почування обняло Панька і йому так схотілося швидче туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вжеж спитається:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! завсігди з матірю, чує, як на неї кажуть „вона“, то й собі на всіх — і на чоловіків і на жінок — почав казати „вона“. Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветину. Бо так тобі любо обніме за шию тай каже:

— А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде, — вона не ляже.

Усміх осяйнув умазане в сажу чорне обличчя Панькове. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе. Ні, самому бути зараз біля неї...

— А ось і ми! — гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже вернулися із струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. Але
100 всеж камінюка подавалася погано, бо вже тверда була.

— Та ну його к бісу, — всі руки обшмугляв!
— промовив чоловік з бородою, спускаючи руку
з молотком. — Буде й стільки!

— Не глибоко буде, — не розірве враз, — ска-
105 зав Панько.

— Дарма, удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчувані дірки
патрони.

— Ну, хлопці, гайда в цебер! Я зараз позапа-
110 лую гноти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, покинувши
Панька запалювати. Парубок зачепив старого:

— А що, от і приніс, що треба, й не загаялись.

— Мовчи вже! Про тебе й кури сокочуть по
115 смітниках, що ти такий моторний, — відмовив той.

— Та про мене хоч кури сокочуть, дядьку Ан-
дрію, а про вас і того нема! — відказав парубок,
улазючи в цебер.

— Га-га-га! — зареготалися шахтарі, — от так
120 утяв!

— Утяв! — розсердився дядько Андрій, уже
стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили. —
Утяв! Як би йому язика втяти, так ото булоб добре!
А то дуже довгий, — щоб не придавило коли в шахті
125 грудякою.

Шахтарі знову зареготались і під регіт парубок
гукнув угору:

— Піднімай!

Цебер смикнуло й піднесло вгору.

— Стій! Стій! — скрикнув дядько Андрій, —
130 а Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули,
що Панько мусить сісти з їми. Вони зирнули наниз
і побачили Панька.

— Стій! — згукнув з усієї сили парубок. 135

Цебер спинився.

Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабавано неглибоко, що гноти були короткі. Вибух мусить бути зараз — ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить. 140

— Що Бог дасть! — промайнуло у його в голові. І перш ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

— Піднімай! 145

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору.

Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блисконуло ясным огнем, потім ударило і важкий гугот струснув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем. 150

— — — — —
Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут і його груди були однією великою кривавою раною... 155

1893.

Хата.

I.

— Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі — суддів клич!

— Та 'дже кликав... щож їм зробиш, коли не йдуть? Могорич запивають!

5 — Могорич кажеш? Який могорич? Із кого? — Те кажучи, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий, приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться відмовити цьому панові писареві, дозвольте мені сказати про його трошки.

10 Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусіла що-разу набирати сірого черкасину йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набірано усім іншим людям, і це завжди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжелезна шия, а на їй чималенька голова. Найвидніший на цій голові був ніс: він стремів мало не на все обличчя. Ніс був вельми червоний, навіть подекуди синій, — мабуть це з превеликої прихильности писаревої до тих могоричів,
15 що про їх він так палко зараз питавсь у сторожа. Усім іншим його обличчя було зовсім звичайне, таке, як і в усяких людей, і „особливих приміт“ не було ніяких, хіба що перо стирчало зза писаревого вуха. Звали писаря Тома Григорович і був він вельми
20 розумний і знаючий писар і це він доводив що дня „мужикам“, беручи з їх „гривеники“, копишники, мішечки зерна і всього іншого, що мусіло даватися

йому за його писарські премудрощі, на́звище рокової плати.

— Могорич? З кого могорич? За що могороч? 30
— знову grimнув пан писар на сторожа.

— Та хибаж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович з їми?

— Василь Трохимович? Ти кажеш, Василь Трохимович? Ах же вони сякі-такі? Бач, я йому все зробив, чисто все зробив і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув! Ні, стривай! Я піду... 35

І розгніваний пан писар ухопив шапку і хотів був уже бігти, коли це його зупинив чоловік невеличкий, товстенький, виголений, з підстриженими вусами, з масними, але пронозуватими очима, у сукняній чистенькій чинарці. Це був Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар. Він ухопив писаря за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеві! Та я вам, аби тільки справу виграти, я вам утрое більше могоричу поставлю! А суддів ще рано кликати, бо я ще не все вам про діло розказав. 40

— Та ні, та як же це? Мене не покликати! — лютував писар, пориваючись іти. 50

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослухайте мого діла, — прохав Цупченко, не пускаючи писаревого рукава.

— Ні вже, Семене Олексійовичу, — ви мене пустіть! А то як же це: без мене могорич! — не вгавав писар. 55

— Та, Хомо Григоровичу! та ви послухайте: зараз після суду я вас до себе, а в мене, знаєте, — очищена і наливочка і все таке!... — спокушав Семен Олексійович. 60

Од згадки про „наливочку, очищену і все таке“ трохи помякшало серце в Хоми Григоровича і він сів, але не міг одразу заспокоїться.

65 — Та це спасибі вам за вашу ласку, — казав він, — спасибі! Тількиж і Василь Трохимович!.. і судді!.. Ну, добре! Я змовчу, тільки я їм колись це згадаю!

70 — Так ось, доложу вам, — знову почав перепинену розмову Цупченко, — я й позичив гроші, тридцять і п'ять рублів, Шоломієві, а він мені рзписку видав, що „по першому востребованію“, а коли ні, то його хата — моя буде. Тепер же він умер, дітей нема, удова сама зосталася. То чи можна мені з удови гроші виправити?

75 — Чому не можна? Аби розписка! Єсть у вас? — питався писар.

80 Цупченко розстебнув чинарку, витяг і дав писареві заялозену й помяту чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: „18... даю сію росписку.. по першому востребованію обявизаюсь уплатить... Въ случаѣ неуплаты принадлежащее мнѣ недвижимое имущество... остается въ пользу его, Цупченка“...

85 — Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю рзписку писано? — спитав писар, прочитавши.

— Егеж...

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано — хату, а „прінадлежащее мнѣ имущество“ — ось що.

— Та хибаж хата не имущество?

90 — Звісно, — имущество. Тільки тут, бачите, „прінадлежащее мнѣ“. А всьому селу звісно, що Шоломій у прийма до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та воно... адже вона йому жінка була, то хіба не одвіча вона за його?

95 — Ні. Тай хіба ви не знаєте наших? Зараз закричать: приймак, приймак, — не його хата!

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу? Моя вже дяка буде...

— Так, дяка... Що там дяка!... Тут, бачите, діло таке, — уголовне, коли що... Тай хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочки-матіночки все набір, а тоді й тридцять п'ять рублів... 100

— Тошно, було й так... А всеж і своїх грошей хоч трохи дав! Ну, та що там казати, — синенька вам, а вже про могорич, то що й казати: чого схочете — все буде! 105

— Синенька... гм... То це вам хата за тридцять і п'ять рублів буде (а хата така, що двісті рублів стоїть), а мені... 110

— А процентиж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже хай дві троячки! так? — І Цупченко витяг з кишені калитку.

— Гм... Звісно — проценти... Тількиж і діло таке, що... 115

— Та ось і дві троячки... — промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так... — одмовив писар, якимось надзвичайно швидко присуваючи до себе гроші та ховаючи їх у кишеню. — Тількиж подумайте, Семене Олексійовичу, як же його у приговори написати незаконне рішення... 120

— Та хібаж не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене ячмінь цього году не поганий — яб мішечок...

— Гм... Воно як два, то й крашеб... Та ще в мене кабан... — рахував писар. 125

— Та буде й кабанові і два мішечки буде!

— Судді йдуть! — гукнув дід Опанас, вернувшись. — І Шоломійку ведуть.

* * *

Троє суддів уже сиділо на лаві, а біля їх за столом з паперами і навіть зо „Сводом законів“ і сам писар, як уведено у волость Шоломійку. То 130

була ще не стара, років може тридцять п'ять жінка,
але вже зістарена горем, недостатками та працею.
135 Обличчя змучене, немов злякане, руки тремтять. Вона
тихо й несміливо ввійшла в хату, перехрестилася на
образи, вклонилась і промовила, зупинившись біля
порогу:

— Здорові були, з вівторком!

140 — Здорова, бабо, здорова! — гукнув один, уже
трохи підпилий суддя. — Тут діло до тебе є!

— Щож там?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хтож мене позиває? — тихо спиталася жінка.

145 — А ось, — промовив писар, — Семен Олексі-
йович!

Семен Олексійович устав із лави.

— Так... Ну, Семене Олексійовичу, розкажіть
нам, до чого ваше діло, — попрохав його один суддя.

150 Семен Олексійович кахикнув, випростався трохи
й почав:

— Та ось, діло таке, що не слід би й турбувати
вас, господа судді, та щож, як люди не правдою,
а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оці
жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене гро-
шей тридцять і п'ять рублів. І розписка ось єсть...
155 А тепер діло таке виходить, що й сам не віддав —
так і вмер — і ось жінка його не віддає.

— Ось розписка, — промовив писар, даючи
160 суддям папер, — розписка справедлива й законна.

Неписьменний суддя взяв розписку, покрутив її
в руках і положив знову на стіл.

— Як же, тітко? Позичила ти — чи хоч твій
чоловік — у Семена Олексійовича гроші? — спитав
165 один суддя.

— І помилуйте і пожалуйте, люди добрі! —
почала Шоломійка, вклоняючись суддям. — Не знаю
я, чи позичав він гроші, чи ні, бо я того не бачила...

А ви сами знаєте, яке моє життя було: тільки й знала, що із шинку виглядала. І в йогож, у Семена Олексійовича, й шинк, то може він там п'яний і позичив тай пропив десять разів. 170

— А розписка? — запитав суддя.

— То що, що розписка? Я її не писала і не знаю й не бачила. 175

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш? — гримнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю! — знов уклоняється жінка.

Судді і собі не знали, що казати. Цупченко, знову хахикнувши, промовив: 180

— Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона, жінка ця, каже, що не знає, що може чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужня жона, то якжеж вона не знає й не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже — пропив. Ну, то хиба що, що пропив. 185

— Та бачите, як пеш набор, то воно потім усе якось удвоє доводиться платити... — почав був один суддя, чухаючись у потилиці; алеж Цупченко не взяв того до ваги і казав далі: 190

— Ну, то що хиба, що пропив? Це до мене всякий п'яниця зайде, гроші візьме, пропе тай нема на його суду? Я не як небудь, у мене розписка є. Ось дозвольте, господа судді, розписку прочитати. 195

— Читайте, Хомо Григоровичу! — промовили судді.

Писар витяг з кишені хустку, голосно висякався, потім викашлявся, знову висякався й почав читати. Усі слухали мовчки і видко було, що, oprіче писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє. 200

— Бачиш? — промовив до Шоломійки писар, дочитавши розписку — ось сказано: усім імуством одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш

205 заплатити, або імущество, яке єсть, — сиріч хату —
віддати.

— Хату? — промовила з острахом жінка. —
Та 'дже ж це моя хата, не чоловікова. Аджеж він
у прийми пристав, і це мого батька з діда й прадіда
210 хата була, — то й тепер моя, а не його. І оце я
своє добро віддаватиму за те, що він піячив?

— Еч! яка велеречива та премудра! — промовив писар, перекирвлюючи жінку. — Сказано тобі: жінка ти йому, то й одвічаєш за його.

215 — Та воно справді, — обізвавсь один суддя, — воно справді всякому звісно, що хата з діда й прадіда Новаків була, а не Шоломіїв. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить? — визвірився писар. — Новаків хата!... Новаків хата!... Ну то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та, бачите, щось воно не тее... — почав був суддя.

225 — Не тее? що не тее?... — розпалювався писар, підскакуючи на своєму стільці. — Що не тее?

— Та бачитеж: Шоломій позичив — із Шоломія було й правити, а чогож тепер на бідну жінку нападатися? — боронив Шоломійку суддя.

230 — Іменно так, як оце ви кажете: хиба я знала, хиба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питають! — grimнув на неї писар. — Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу! — вдався він до
235 суддів, — ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона пішла заміж за Шоломія, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

240 — А в законі ізображено, — ось у законі, — казав писар, стукаючи рукою по „Своду“, — ізобра-

жено, що жона єсть, то-єсть сказати, рабиня мужа, — і що все, що її було, те його стало, єдина бо плоть і дух єдиний, а потому добро все єдине, для обох єдине повинно бути. А як муж є хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата, а Шоломієва, чоловікова стала... 245

— Та чоловікаж мого нема... — почала була жінка, але писар грізно на неї глянув і казав далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало быть, тільки володіє чоловіковим добром і того ради всі, які єсть, довги й позички і претензії всякі — із цього добра повинні зиськуватися й правитися. От який закон! — додав писар, утираючи хусткою спітнілого від довгої промови лоба. 250

Судді мовчали. Бачучи те, Цупченко промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або імуством одвіча. Розсудіть по правді, — моя вже дяка й могорич буде... 260

— Та це звісно... — промовив один суддя. — А тільки якось я не второпаю, як оце так, що хата її була, а це відразу не її зробилася?

— Як не второпаєте? як не второпаєте? — підскочив писар. — Яж вам кажу: понеже і в писанії і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужові у всьому коритися повинна, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва, чоловікова стала і жінка, володіючи чоловіковим добром, мусить його довги сплачувати. 265

— Розсудіть, господа судді, — знов почав Цупченко, — моя вже дяка буде... 270

— І помилуйте і пожалуйте, люди добрі! Нічим я тут не винна, — прохала жінка. 275

— Та глядіть лиш, Хомо Григоровичу, чи так?
— спитавсь один суддя у писаря.

— Так, так! Іменно так і закон ізображаєть
і писаніє глаголеть, — одмовив той.

280 Судді ще помовчали.

— Щож ти? Згожуєшся заплатити? — запитався
нарешті один з їх у Шоломійки.

— Не можу я і ні з чого мені платити, — від-
мовила вона.

285 — Так ось же чуєш — хату, кажуть, тоді в тебе
відберуть, бо в розписці, бач, як там казано... усим,
каже, мужеством, чи що, одвічаю...

— „В случає неуплати, приналежащее мне іму-
щество оstayотся в пользу его, Цупченка“, — вичи-
290 тав з розписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано? — спитав один
суддя.

— Та хибаж я знаю, що там написано, щб воно
й до чого? Ми люди темні. А хата наша, Новакова,
295 споконвіку.

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Гри-
горіє Семеновичу! — загомонів писар. — Ну що тут
з якою небудь бабою дурною базікати? Тут чоло-
вік статечний, Семен Олексійович, ось каже не те,
300 що баба ця, — тай розписка єсть.

— Та требаж і її розпитати... — одказав Гри-
горій Семенович по писаревому, а по простому —
дядько Грицько.

— Та що тут розпитувати? — сварився писар.
305 — Що тут розпитувати? Адже єсть вам розписка,
— ну й треба писати приговор.

— Стривайте, Хомо Григоровичу! А що, як ми
не по правді зробимо? а що, як, може, треба такого
приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові
310 Олексійовичу не віддавала? — не покидав свого
дядько Грицько.

— Як не віддавала? Як оце такий приговор? — розпинався писар. — Та ви знаєте, що це ви кажете? Та ви знаєте, що із цього буде? Коли ви такого приговора постановите, щоб грошей не віддавать, то раз те, що присутствіє його одмінить — оце раз! (писар загнув палець), а друге те, що тоді Семен Олексійович може на суддів пожалітися за лицепріятство, то єсть — несправедне, задля своєї вигоди, рішення... А ви знаєте, що за таке лицепріятство по закону слідує, знаєте? 315

— Та деж нам знати? Ми люди невчені, законів не знаємо...

— Тож то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рещтанські роти віддадуть — он як! Та я й писати такого вашого приговору не хочу! А то ще й сам за написаніє одвічатиму. 325

І писар устав і пішов геть, а за їм Цупченко.

— Що його тут робити? — чухаючи потилицю, питавсь Яків Іванович. 330

— Та чуєтеж, каже, що коли такий приговор, щоб не платити, так і писати не хоче, бо й за писання, бач, кара, — відмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!... І жінки шкода... Та можеб ти, Параско, заплатила грішми; а тож, чуєш, хату відсудить, — казав Яків Іванович Шоломійці. 335

— Боже мій! Та з чогож я буду платити і де я тих грошей візьму? У менеж і їсти іноді нічого! — жалілася жінка.

— І хто його зна, що й казати?... — бідькався знов Яків Іванович. 340

— А на мою думку, так усе це не по правді! Усе це Хома крутить. Хата не Шоломієва і плати з неї нема ніякої, — промовив дядько Грицько.

— І як там не по правді? Каже тобі писар — не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкові хату, — озвався Петро Васильович. 345

— А правдуж де ти сховав? — спитався дядько Грицько.

350 — І жінкиж жалко... Так чуєш же — й кара, каже, за лицемірство, чи як він там говорить, велика. У рештанські роти, чуєш... — лякався Яків Іванович.

— Ну, а вже що писар цей, то не збреше; уже коли скаже, що не одмінять приговору, то й зроду
355 не одмінять — от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у присутствії, то вже того й сподівайсь, так і буде. Хиба то давно було, як Ониська Шапуваленка за такий приговор присутствіє з суддів скинуло та ще й самого за малим під суд не віддало? Он як! — казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже, що не те, що відмінять, а за лицемірство ще й рештанські роти, чуєш, будуть! — обіззався Яків Іванович. — І жінки шкода,
365 і хто його знає, що й робити? — міркував він.

— Та вже мабуть треба так, як писар казав, писати, — радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні... — казав дядько Грицько. — Не по правді буде!

370 Шоломійка, що весь той час стояла мовчки, упала тепер суддям у ноги.

— Ой помилуйтеж і пожалуйтеж! Кудиж я подінуся, як із хати мене виженуть? Чи мені під тином, як собаці голодній, здихати? Моєж добро, батьківщина моя! — ридала бідолашна жінка.

375 — Оце так!... — насупилися судді. — Ну вже й здирця цей Цупченко — хату послідню відніма. Ну вже й чоловік.

Тільки Петро Васильович мовчав.

380 — Та чи не можнаб як небудь її визволити?

— Чуєш же — лицемірство...

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу! — гукнув писар з другої хати.

— А що? — спиталися судді.

— Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

385

Судді пішли.

* * *

Згодом трохи і судді і писар і Цупченко сиділи в шинку, в кімнаті за столом. Тільки Параска Шоломієва зосталась у волості дожидати суддів. Цупченко, з пляшкою в руках, частував по ряду кожного, припрохуючи й приказуючи. На столі була закуска: чехоня й хліб. Усі пили й їли. Спорожнили одну півкварти, приніс Цупченко другу. Після другої судді були вже зовсім п'яні. Тоді Цупченко почав розмову про діло.

390

395

— Так як же, господа судді? — загомонів він.

— Як буде діло?

Судді не зараз одмовили. Перший озвався дядько Грицько:

— А шож Семене Олексійовичу, діло таке: помиріться ви з нею, поладняйте. Не по правді бо й ваше діло.

400

Дядько Грицько, підпивши, став сміливіший.

— Як жеж, господа судді, не по правді? — бідькався Цупченко. — Завіщож мої гроші пропадатимуть?

405

— Що там казати: не по правді? — гукнув Петро Васильович. — Як там не по правді? Адже розписка єсть!... А чоловік нам могорич поставив!...

— Що могорич? Могорич — дурниця! Я могорич так: чому не випити із чоловіком, коли трапляється? Коли звик пити — пий! Я сам не пив спершу, а тепер уже ось четвертий рік суддею — навчився пити. І пю... Могорич шо!... — казав зовсім уже сп'янілий дядько Грицько.

410

— Ну, а шож — дурно могорич питимеш? — сікався Петро Васильович.

415

— Не те!... Я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати? — викушайте ще чарочку на добре здоров'я! — припрохував Цупченко, частуючи дядька Грицька горілкою.

— Чарку? я чарку випю... А тільки не по правді...

— Семене Олексійовичу, — стиха сіпнув трохи згодом писар Цупченка, — годі вже частувати, а то вони й до волости не дійдуть, — тепер вони саме на порі...

І справді дядько Грицько та Яків Іванович були на порі, — вони вже навдаку чи розуміли, де вони й що роблять. Тільки Петро Васильович ще не вгавав і розпинався за Цупченка.

— Ну, треба у волость — діло кінчати! — устав писар.

Але він мусів сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися із шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на якийсь час Шоломійку геть, а сам скоренько надряпав „присуд“, — звісно, такий, якого треба було Цупченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григоріє Семеновичу, печаті треба прикладати, давайте!

— Я зараз! — гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки витяг з кишені печать.

Витяг печать і дядько Грицько, силкуючись вимовити:

— І я дам, тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було...

— Та по правді, по правді зробимо, — казав писар, беручи печаті, напалюючи їх на свічці і притискаючи до присуду.

Як зроблено все, покликано Шоломійку і прочитано їй присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його, і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того, що писар читав, ні сліз її...

II.

Параска Шоломієва живе тепер сама-одинокa. Дітей Бог не дав викохати: один хлопчик був, тай той умер, як поминув йому дев'ятий рік. Чоловік теж 455
недавнечко вмер, навіть роду ніякого близького не
зосталося — всі повмірали. Сумне й одинокe життя...

А колись же не так воно жилося.

Семя її заможна була: колись старий батько по чотири паровиці у Крим по сіль водив, хазяйство 460
чимале було, хата гарна, велика. У батька тільки
двоє дітей було: вона, Параска, та син, од неї аж
на пять років старший. Любили їх обох старі дуже
і нічого їм не жаліли. Братові було вже вісімнадцять 465
років, як він умер, з Криму йдучи. І з того часу
батько покинув чумацтво — не міг більше й згаду-
вати про його — раз тільки сказав:

— Зїло воно в мене сина.

Та більше вже й не поминав.

Зосталася Параска у семі єдиначкою. І тепер 470
уся любов батькова та материна на неї повернулася
— жила як у раї дівчина: тільки того не мала, чого
бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила
нею, а батько хоч і журився, що синів нема і нікому
буде батькового добра доглянути, а всеж тільки 475
й утіхи було в його, що вона. Ще тільки косу по-
чала заплітати, а вже мати підійде було до неї тай
дивиться довго, замислена, тай скаже потім:

— Ой доню моя люба! красно ти цвітеш, та доведеться нам розлучитися, може пробийголові якому 480
віддати тебе!

А батько, як що нагодиться на той час у хаті,
то так, прикро неначе, промовить:

— Загадала про те, що колись там ще буде!
Що то жінота! 485

А в самого в очах сльоза замружіє...

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда в їх був, удовин син, двір із двором жили. Не в своїй жили хаті, у чужій, бо ахтві були і своєї не мали. Парубок гарний, чепурний, та на 490 лихо хазяйства в його зовсім не було, — батько п'яниця був, то нічого синові не покинув. То Микола (так звали його) все більше по наймах у місті жив і заробляв потроху — тим себе й матір, поки жива 495 була, на світі держав. Ну, а то трапилось одного разу так, що не було де найнятися і жив він дома. Двір з двором, садок із садком жила з їм Параска, часто доводилося стріватися, то й спізналися вони. І любилаж його Параска дуже, — за личко вродливе, 500 за чорнії брови та за речі ласкавії. Одно тільки лякало її — пив іноді Микола. Стала вона йому казати :
— Миколо, покинь пити — не буде з того добра.
— Щож мені за свої гроші тай не випити? На чортаж і заробляти!

505 А трохи згодом роздумався, каже :

— Правду ти, Параско, мені раяла : не буду пити, а то й батько твій не віддасть тебе за мене.

І справді, поки був на селі, то не пив. А як був у місті, то там не розминався із чаркою, та про 510 те ніхто не знав — ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохалися. Микола на той час і в місті не жив, а в свогож таки селянина найнявся. Поминув рік, каже він Парасці :

515 — Доки будемо так по садках ховатися? Треба мені хазяїном бути. Пришлю я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Вагалися Парасчині батько й мати, тай не трохи. Вагалися тим, що не хотілось їм, статечним господарям, свою єдиначку-дитину за безхазяйка давати ; 520 вагалися й тим, що раніше трохи негарна слава про Миколу була, хоч тепер він і був доладним парубком. Та як розпиталася мати в дочки і як призналася вона їй, що любить Миколу — не схотіли старі на пере

шкоді рідній дитині стати, — подавала Параска рушники старостам. 525

Тільки все боявся батько:

— Гляди, — каже було Миколі, — віддаю я тобі Параску — не понехтуй моєї дитини. І худоба вся, яку я надбав, — вашаж вона буде, як умру, — можна хазяїном бути, гляди! 530

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас Господа молити!

Прийняли зятя до себе в прийма. І поки батько й мати живі були, то гарно було Парасці жити. Хоч і здавалося їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробився, що менше вже він до неї душею прихилиється, та мовчала. 535

— То мені тільки здається так, — думала.

Нічого собі хазяїн Микола вдався, а найбільше до батька вміє підлеститися. Так він коло його впадає, так йому догожає, що вже далі й нікуди... 540

Умер батько, умерла мати, стали самі жити на батьковому добрі. І відколи почали самі жити, почала Параска горя зазнавати — спершу потроху, а далі й повну випила того лиха... 545

Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув коло хазяйства впадати. Казала йому про це Параска — спершу він мовчав усе, неначе сором йому. Та так недовго було. Одного разу все вирнуло на верх. Прийшов він п'яний. Параска щось і скажи йому про це. Як визвіриться він: 550

— Хиба я не хазяїн у своєму добрі? Все моє, усьому я один хазяїн — схочу пропити, то й пропю. Досить я гнувся та плазував перед твоїм батьком — тепер моя воля! На чортаж я й брав тебе! 555

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

560 І пішло п'яцтво, ледарство, — батьківщина як за водою йшла. Часом неначеб то й схаменеться Микола, мов би коло хазяйства заходиться — звісно, сором мужикові, та ще й заможньому, купований хліб їсти, а своє поле неоране кидати, — ну й посіє так, аби на харч, а там знову... І тоді ні сльози Парасчині, ні благання її, ні докори — не пособляло нічого. Спершу тільки лайку вона від його чула, а потім і бити почав. І почалося це з того саме часу, як з удовою салдаткою він спізнався. Тоді вже всього натерпілась Параска, всього зазнала...

570 І тяглися так дні за днями, тижні за тижнями. Проминав так один рік і другий і третій. Од хазяйства зосталася сама хата, а з Параски — викоханої, чепурної батькової дочки — недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка.

* * *

575 Параска Шоломієва вернулася з волости додому, мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку, взяло в неї всю силу. Вона тільки й могла розуміти одно, що її виганяють з власної хати, віднімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала, думала про це. Забігала була до неї сусідка Мотря, хотіла розпитатися, розважити, та нічого не почувала від неї, тільки одно:

585 — Пропала я!

Але поминуло кілька день — з волости не приходять, її не займають. Перша щочасня думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу:

590 — А може вони зглянулися на мої гіркі сльози, на моє вбозство — може не займатимуть мене.

Так думала вона і надія потроху оживала в її побитому, наболілому серці. Їй хотілося впевнитися

в цьому і вона кілька разів замірялася піти до Цупченка або до писаря, щоб розпитатися. Алеж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то доброго від їх не почує. 595

— Нехай, — казала вона собі. — Житиму мовчки — може якось обійдеться.

І вона не йшла і ні з ким не хотіла говорити про хату, а жила тільки надією, що все буде, як треба. 600

Минув третій тиждень, минає четвертий. Параска трохи чи не певна вже, що зостанеться в своїй хаті.

— То вони, мабуть, тільки полякали мене, а далі бачуть, що я не хилюся, то й кинули.

Так вона думає і заспокоюється тією думкою, починає навіть хату лагодити на зиму — вікна обмазує, щоб не так холодно було, то-що. 605

Бідна! Вона не знає, що її ворог Цупченко тільки жде, щоб присудові волосного суду вийшов законний термін — один місяць! 610

Але вона незабаром довідалася про це...

Одного дня вона тільки пообідала й почала вимітати хату, коли чує — у дворі загавкала собака. Параска визирнула у вікно: у двір увійшов писар, а за їм Цупченко й староста. Віник випав їй з рук, і вся тремтючи й збліднувши, стояла вона посеред хати. 615

Брязнула клямка, увійшли гості в сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексійовичу, ось ви і в своїй хаті! 620

Одчиняються двері, ось уже в хаті гості — всі троє; староста „при знакові“.

— Здорові були, — каже староста, — з вівторком!

Але Параска не може відмовити і тільки мовчки дивиться на гостей та труситься. 625

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна! — гукнув писар і додав потім, повертаючися до Цупченка:

— А непогана хатка, Семена Олексійовичу! —
630 Їй-бо!

— А за свої гроші — не дурно припала, — відмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо, — знову почав писар, — час-пора тобі, кажу я, хазяїна в його хату пускаги. Чуєш?

635 — Якого хазяїна? — ледві змогла промовити Параска.

— Як то — якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш? Адже строк рішенню вийшов — місяць. Ти у присутствіє не подавала — значить хата тепер
640 уже не твоя, а Семена Олексійовича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже, по закону! — додав звичайненько Цупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано! А тепер, бач, строк вийшов...

645 — Чуєш же, бабо, — загомонів уже Цупченко — до завтрього щоб вибралася відсіля із своїми манатками, бо мені на завтра хату треба. І щоб безпремінно!

— Егеж безпремінно! — додав писар. — А не
650 схочеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста — і він тобі велить. Старосто! скажіть їй! Чогож ви мовчите, наче вас тут і нема?

Староста не знав, на яку ступити, бо почувався зовсім погано, устрявши в таке діло, і ледві міг про-
655 мовити:

— Та шож... І я... звісно, так...

Йому було ніяково й тяжко глядіти на зблідлу, змертвілу жінку.

— Отож, щоб знала, і хата завтра щоб по-
660 рожня була, та безпремінно! — знову промовив Цупченко.

— Ну, ходіть уже — тепер їй уже обявлено, — сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходіть!

Писар і Цупченко ще в хаті понадівали шапки 665
і вийшли, а за їми позаду староста, похнюпивши
голову.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати,
але в неї не стало сили. Вона мовчки, як підтята
схилилася на лаву. 670

* * *

Так он що!

Он чого її досі не вигонено: строк не виходив!

А тепер вийшов уже той строк і її виганяють
як собаку, виганяють з власної хати, з її хати, де
виріс увесь рід їх, виріс її батько, виросла й вона. 675
Кожна дощечка, кожна брусинка, кожен кілочок у цій
хаті такий рідний їй був, бо з кожним едналась якась
згадка про минулі часи. Дивлючися на піч, вона зга-
дувала, як сам старий батько її робив, і вона вявляла
собі батькове обличчя, його голос, його розмову... 680
А он божник, що вона з матір'ю колись прибивала,
як батько на ярмарку нові образи купив. Яка рада
була тоді вона, ще невеличка дівчинка, цим новим
блискучим „богам“. З яким побожним бстрахом ди-
вилась, як батько, загорнувши образи у велику хустку, 685
поніс їх до церкви посвятити, як потім приніс і, по-
божно на їх помолившись, постановив на божник...
А он покутне вікно поламане, гвіздками збите. Ох,
як давно це було! Це тоді, як вона ще дівчиною
була. Дома нікого не було — вона та подруга Мар- 690
ряна. І завелися вони ганятись одна за одною. І доти
ганялися, поки Маряна, скочивши на лаву, спіткну-
лась і, падаючи, вдарила плечем просто в ряму. Ряма
в одному місці поламалася... Полякались вони... Па-
раска на себе сказала і батько нічого не лаяв, а по- 695
лагодив мовчки і он і досі міцно держиться дебело
зроблена ряма...

І од цього випадку Парасчина думка перейшла
до всіх минулих, давніх часів і перед нею замигтіли,

700 заблищали, мов чудове малювання, давні веселі дитячі літа. Малювання те померхло було, затерлося в душі на якийсь час, але тепер знову немов поновилося і віджило новим життям і блищать на йому хварби і сліплють вони очі бідолашній одинокій
705 жінці, повітій мріями... І радощі і муки тих святих часів і сльози і сміх і сонце і хмари — усе вставало перед нею і сповняло змучену душу немов якоюсь новою силою, немов знов її до життя тягло...

Тільки ось серед цих блискучих і любих малюваннів починають уставати інші, похмурі й смутні, де самі хмари і нема сонця, де самі сльози і нема сміху. Що це? Це вони, ті прокляті дні, що їй довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про їх думати, бо невимовна туга обніма її, але
715 не може... Малювання за малюванням, образ за образом знов устають і пливуть... І виразніше від усіх одно, — те, що ніколи не зникне у неї з пам'яті.

Параска бачить його п'яного, розхристаного, у драній сорочці, із скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки в шинку за ту салдатку, з безглуздими й лютими, по зв'рячому виряченими очима, із стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

— Я тебе вбю, тільки ти мені слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!...

725 І він почав бити її кулаками по голові, по обличчю, в груди... Вона впала додолу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав-ревів: убю!

Здрігнулася Параска і прочнулася.

Невже смеркається? Скількиж вона згаяла часу за своїми думками! Вона встала і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула й побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула — у дверях дірка, так і дме вітер. Треба заткнути чимсь, — думає Параска. Але
735 нащож його затикати? — зараз же встає інша думка.

— Адже тепер ця хата не її, — хибаж їй не однаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата!... Ой, проклятий цей Цупченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще в Миколи, як той живий був, а тепер і в неї останнє віднімає. Звір лютий!

І невимовна злість, лютість зайнялася в грудях у Параски. Їй схотілося чим небудь оддячити йому, цьому Цупченкові, що зробив їй стільки горя, схотілося помститися над їм, хоч що йому зробити — вона все зробить, аби тільки вразити, дошкулити його, проклятого! І вона вся стрепенулась, але знову зупинилася, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А, ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її відняти? Так не віднімеш же ти її, ні, не віднімеш: я тобі спалю її, порубаю!

І вона вхопила сокиру зпід лави і сама не тямлючи, що й як вона робить, почала рубати й ламати все, що траплялося під руку: і піч і лаву й стіну, не зважаючи ні на що, опанована однією думкою: помститися над їм, над проклятим!

— Нехай знає, нехай знає, що я йому не попушу цього! не моя хата, так і не йогож! А я не попушу своєї батьківщини!...

І вона знову рубала й рубала...

Але де далі, то малосилі руки все дужче втомлялися, вона ледві махала сокирою, бючи вже обухом, а не гострієм, і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена й змучена важкими турботами, не видержала і Параска нарешті відразу впала додолу, як мертва, без слова, без стогнання.

І вона лежала серед порубаних лав, печі, столу, серед недорубків і клаптів з одежі, лежала в тій самій хаті, якої їй так не хотілося віддавати. Лежала нерухомо, не почувуючи й не розуміючи нічого. А на

дворі вже лягала ніч, загортаючи все в чорне за-
пало, і бурхливий, холодний осінній вітер завив і за-
скигнів, немов одправляючи темний похорон над цим
775 розбитим, роздавленим життям...

* * *

Другого дня Параска вибралася із своєї хати.
Її прийняла до себе одна вбога семья.

Минуло кілька років.

780 Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів,
тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку
— це тепер там Цупченків шинк.

785 А на сільському кладовищу єсть одна могилка
з невеличким хрестом. Вона притулилась одиноко
в куточку. В осени гуляє по їй вітер, мочить її дощ,
зимою заміта завірюха — скоро зрівняється могилка
із землею. І тоді ніхто не буде знати, де знайшло
собі відпочинок бідне перемучене серце. Тай тепер
уже мало хто знає, і старчиха Параска і на кладо-
вищу такаж одинока, яка була і в житті.

1886.

Підпал.

Уся семья Семенова Коломийцева ще спала; коли враз почувся голосний крик:

— Уставайте! горимо! горимо!...

Молодший з двох синів Семенових — Грицько почув той крик перший і зірвався з долівки, де спав. 5

— Лукіє, вставай! чуєш! — почав він жінку будити. Та, — йому на диво, — жінки не було там, де вона лягла з вечора.

Ніколи було Грицькові про те думати, чого це її нема. Він, штовхаючи та сіпаючи, збудив брата та батька й вискочив з хати, кричучи: 10

— Уставайте! горимо!...

Було свято, — тим ото хоч уже й світало, а Семенова семья ще спала. Як вискочив Грицько, то перше, що він уздрів при сірому ранковому півсвіті осінньому, — то була його жінка, що стояла близько дверей. 15

— Горить! — крикнула вона й показала рукою.

Грицько глянув і побачив, що на маленькому хлівчикові, поблизу хати вже вихоплювалося зпід стріхи полум'я. І тієїж миті він помітив, що якийсь чоловік утікав од їх двору геть до слободи. Їх хата стояла сама собі на край села і від неї до слободи було з гони. Отим порожнім місцем і тікав чоловік і здався він Грицькові по знаку. Він і хотів був кинутися слідком за їм, та полум'я на хлівчикові дужче вибухнуло, — так він і метнувсь до колодязя, гукнувши: 20 25

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

30 Тим часом з хати повибігали Семен із жінкою, старший син Іван, його жінка, та двоє-трьох дітвори. Жінки й діти зараз почали голосити та кричати: „Рятуйте!“ Не могли того сусіди не почути і вже за малу годину Семенів увесь двір був повен людей.

35 Люди ті кричали, метушились, витягали воду з колодязя, носили її відрами, розтягали той хлівчик, що горів, та поливали його водою, а дві жінки, — у їх сили вдвоє побільшало з ляку, — вже викочували з хати високі на колесах скрині.

40 Серед усього того розруху впала Грицькові у вічі жінчина постать. Лукія не пособляла ні виноситись, ні гасити: вона стояла, прихилившись до стіни, притиснувши руки до грудей. Грицько, біжучи з відром од колодязя, скочив до неї. Вона була як

45 біль біла, очі мов у божевільної.

— А чого стоїш? — крикнув Грицько, — берись пособляти!

Він побіг далі, а вона й не ворухнулась і все стояла, бліда, раз-ураз здригаючись. Вона дивилася

50 туди, де горіло, та тільки нічого мабуть не бачила: її трусила пропасниця, що не давала їй ані бачити, ані розуміти.

Тим часом Семенова семья, гуртом із сусідами, встигла вже розтягти маленький хлівчик, не давши

55 вогневі перескочити на хату. Двоє-трьох ще перегортали уважно та поливали порозтягану пригорілу соломку та дерево, боячися, щоб не заховалася де іскра. Інші вже тільки дивилися й розмовляли про те, із чого це воно сталося.

60 — Та звісно, із чого сталося, — підпалив хтось тай годі! — казав один.

— А ти знаєш? — сперечався хтось.

— Вжеж знаю! Усіж спали в хаті і дівчини нема, щоб у повітці спала. Як би був наймит, то той

міг би цигаркою підпалити, а то й наймита нема. Видимо, що чуже підпало. 65

— Та я його й бачив, отого паля! — озвався Грицько. — Тільки я вискочив, а він просто від нашої хати біжить на слободу. Я й хотів гнатися за їм, так і вогнюж не кинеш. І такий він — наче мені по знаку. 70

— А на кого він скидається? — запитався урядник; він жив недалеко, то вже й прийшов на пожежу.

— Та хто його зна... так не вгадаєш... — вагався Грицько. 75

— Ну, а в чому він був? — допитувався урядник.

— Та він у чумарці був і без шапки.

— Без шапки? — озвався один з людей. — Стривай лиш! Оце чую я, кричить щось: рятуйте, хто в Бога вірує! А я вже встав і був у дворі. Кинувсь я на вулицю, коли дивлюсь — аж проз мене біжить якийсь чоловік у чумарці й без шапки. І біжить так — з вашого боку. І мені наче по знаку здавсь. 80

— Ну, а хтож то? — спитався знов урядник.

— Та хто його зна... Не вгадаєш сказати: а може й не воно? 85

— Ну та вже як там тобі здалось, так і кажи!

— Та здалось так, — наче на Андрія Тищенка скидається, а в тім хто й зна... 90

— На Андрія Тищенка? Ну, це такий парубок, що він того не зробить, — сказав хтось.

— Хто його зна — не вгадаєш... якось непевно зауважив чоловік, що бачив утікача. — Усякого буває... 95

— Ви кажете, що Андрій Тищенко? — загомонів до його Грицько. — Отже й мені так здалося... — І Грицько через віщось несамохіть глянув туди, де стояла його жінка. 100

— Та хто у вас перший побачив це? — спитавсь урядник.

105 — Я перший почув, що кричало: горимо! — почав розказувати Грицько. — А хто саме кричав, — того до пуття не розібрав. Вискочив я з хати, дивлюсь, — моя жінка стоїть серед двору й кричить: горимо! Мабуть же вона перша й побачила.

— А деж твоя жінка? — сказав урядник. — Ось ми її питаємося.

110 — А он вона, — показав хтось із людей на Лукію, що й досі ще стояла, прихилившись до стіни.

— А йди лиш сюди! — махнув їй рукою урядник. Лукія не ворухнулась.

115 — Та йдиж, коли тобі кажуть! — уже крикнув урядник і, не дїждавшись, поки вона прийде, сам підійшов до неї. Люди й собі потовпились ближче до молодиці.

— А ну, скажи: ти перша побачила, що горить? — почав урядник.

120 Помітивши, що всі на неї дивляються, почувши, що в неї питаються, Лукія враз мов би прокинулась зо сну; але відмовити змогла аж як удруге урядник спитався.

125 — Я... — вимовила вона, спокійною силкуючись бути, а сама вся тремтючи.

— Ну, то й щож ти саме побачила? Як ти побачила? Як воно було? — розпитувавсь урядник.

130 — А це що? — крикнув несподівано один чоловік з тих, що обгорілу соломі розкопували та поливали; він витяг звідти жіночу хустку і показав її всім.

— Хустка! хустка! — загомоніли округи.

— Чи ти ба! а чияж це?

135 — Та це Лукііна! — скрикнула старша Семенова невістка.

— А й справді, наче її, — згодилась її свекруха.

— А дай лиш сюди! — сказав урядник і взяв хустку.

— А ну, кажи, — вдався він до Лукії, — твоя оце хустка? 140

Молодиця відмовила не зараз:

— Це... це не моя хустка... — ледві вимовила вона.

— Не твоя? А чогож твої кажуть, що твоя? — наполегав урядник. 145

— Не знаю... може й моя... — плутала молодиця.

— А коли твоя, то як же вона сюди потрапила? га? — допитувавсь урядник.

Лукія мовчала. Все її бліде обличчя із чорними очима, з тонкими тремтячими губами, виявляло велику борню душевну. 150

— Та кажиж! — підгонив урядник.

— Я... — почала молодиця і спинилась, мов щось їй горло здавило відразу; та вона перемогла себе й почала казати далі: — я... сама підпалила хату... удвох з Андрієм Тищенком... а хустку впустила... 155

Усі відразу стихли. Он воно що! Про Андрія та про Лукію всі знали. З їми трапилось таке, як звичайно трапляється. Вони покохались, а батько думав інакше й оддав Лукію за нелюба Грицька; мати не оступалась. Лукія прожила із чоловіком з кінця зими до осені тай зосталась чужа і чоловікові і всій його семі. Була вона весела та жвава колись, а то стихла. Хоч як свекруха або старша невістка дошкуляли, — вона все мовчала. А тепер ось виходило, що мовчучи, ховала вона в душі далеко більше, ніж люди думали. 160

— Ти підпалила? ти? — спитався, дивуючись, урядник. — А нащож ти це зробила? 165

— На те... на те, що мені життя нема... що світ вони мені завязали — хай же й вони знають горе!... Спалити їх хотіла!... 170

Усе це вона мало не викрикнула голосом, що раз-ураз їй перехоплювався. Тоді, знесилівши, — після всього, що витерпіла, — із цього останнього вибуху, вона відразу впала на приспу, затулилася руками та так і заніміла.

— Візьми її у волость, — там допитуватиму! — звелів урядник соцькому. — Тай по того, по Андрія, треба послати.

Соцький підійшов до молодиці й торкнув її за плече.

— Ходім, Лукіє!

Вона, здавалося, не чула.

— Чуєш, ходім! — і він штовхнув її дужче.

Вона підвела голову і повагом устала. З обличчя була мов зовсім спокійна.

— То й ходім! — якось за малим не весело сказала вона, устала й сама перша пішла. Люди мовчки дивилися на все це і, вже аж як Лукія відійшла далеченько, почали потроху гомоніти; усіх те, що скоїлось, уразило, усі по своєму силкувалися його вяснити. Тільки Грицько нічого не казав. Мовчки та непорушно він стояв і дививсь у слід жінці...

II.

А Лукію привезено до волости і, поки слідство, посажено в холодну. Молодиця не довго просиділа сама у тій темній комірчині. Трохи згодом двері в холодну відчинилися і туди вкинуто нового рештанта. То був Андрій.

Ледві вздріла його Лукія, вискочила з темного кутка, де сиділа, й кинулась йому назустріч. Вона вхопила його за руку й потягла у той темний куток. Там ніхто не міг їх побачити крізь невеличку дірочку, що була прорубана в стіні з холодної в сні і що ставала замість вікна у рештарні. Тай дивитися не

було кому, бо всі зараз повиходили із сіней, скоро замкнено холодну. І сидючи в темряві, пригорнувшись до Андрія, почала вона палко, але пошипки, щоб хто не почув: 210

— Андрієчку, любий, — ох як страшно було! Як я боялася, що хата займеться, що не поспіють погасити завчасу. А потім, — ох!...

Вона вхопилася руками за голову та зараз спустила їх і казала далі: 215

— Вони таки знайшли хустку, що я там кинула, — так я й думала, що вона не згорить. Вже й не знаю, звідки в мене та сила взялася сказати, що це я з тобою підпалила. Ой, Боже! скільки сорому, скільки ганьби — підпалила! 220

Вона спинилася стурбована, а може сподіваючись од його якого слова, що додавалоб їй відваги. Але він мовчав, сидючи непорушно та дивлячись у темряву. Вона почала знову:

— Та вже найважче відбули. Тепер уже що буде, а нас ніхто не розлучить. 225

І вона обняла Андрія за шию рукою й притулилася щокою до його щоки. Він усе мовчав.

— Андрієчку, чого ти мовчиш? Скажи що, повесели мене! 230

Він помовчав ще трохи, а потім почав повагом:

— Та нема чим веселити... Не знаю, чи гаразд ми зробили?... Бо вонож гріх! Тай сорому скільки зазнали та ще й більше зазнаємо.

Він змовк на хвилину. Вона теж мовчала, дожидаючися, що він ще казатиме. 235

— Це воно тільки казати легко було так, як ми казали: відтерпіли тай край! Як би тілом терпіти, то воноб нічого. А тож сорому, ганьби скільки! То люди, як люди були, а тепер острожники, каторжні якісь! 240

Де далі він казав, вона все дужче та дужче

відхилила своє обличчя від його і врешті зовсім пу-
стила його шию. Вона обхопила руками свої коліна,
245 так стиснувши пальці, що вони аж затріщали, й ска-
зала:

— А тиж не так тоді казав!

— Еге... тоді... — почав був він.

— Стривай! — не дала вона йому казати. —

250 Ти тоді казав, що любиш мене так, що хоч і на
Сібір ладен піти, аби зо мною. А потім ти почув,
як Іван Омельченко, що його за підпал на Сібір за-
слано, прислав листа, що йому там гарно жити, —
як ти це почув, то сказав: от як би й нас туди за-
255 слано — жилиб ми там удвох добре. Адже так ти
казав? так?

Він кивнув головою, що так.

— Ну, ото й почали ми про це думати та роз-
питуватися. Тиж сам і довідався, що коли нас за-
260 шлють навіки, так мене із чоловіком тут розлучуть,
а там нам звінчатися можна буде. Тоді ми й нава-
жили це зробити. Аджеж це так, так? кажи! —
і вона вхопила його за руку.

— Та що там балакати? Хай і так! Так тоді
265 думав.

— А тепер уже й не так думаєш?

— А тепер не так..

— А як же тепер?

— А так, що краще булоб, як би цього не
270 робити.

— Отак-о!... — Лукія пустила його руку і встала.
Не сходючи з місця, вона прихилилася до стіни, а він
усе сидів у кутку біля її ніг, похнюпивши голову. —
Чомуж би то було краще, як би цього не робити? —
275 спиталася вона.

— Так яж тобі вже казав. Хиба легко острож-
ником, палієм ізробитися! Як же його людям у вічі
дивитися? І яке вже там щастя буде після цього!

— А ти хіба цього не знав тоді ще, як нічого й не робилося? Чом же ти тоді про це не думав? 280
Чом же ти тоді не лякавсь його так, як тепер?

— Хіба я не думав? Я думав, та мабуть одно — думати, а інше — робити.

— Та тиж нічого й не робив! Адже я підпалила, а з тебе тільки й діла було, що побіг, щоб люди бачили. 285

— Не щож бо то й що: нічого не робив, а ганьбу терпіти доводиться ні за що!

— Ні за що? Андрію, серце, а яж? Адже й я для тебе свою честь згубила, свою добру славу 290
стоптала! Адже й я для тебе сибірною, острожницею роблюся!...

У голосі в неї чути вже було благання, та він не помічав цього, або не хотів помічати. Дуже вже гостро вразила його та ганьба, що він зазнав, ідучи 295
рештантом по рідному селу, ховаючи свої очі від поглядів людських. Та ще й за яке діло! Підпал — адже це найгідчіше діло — усі так кажуть і він сам знає, що цьому правда. І він те зробив! І як воно сталося, як він міг це зробити! 300

Так, вони любилися!... Суворя воля батькова розбила їх щастя. Та їм не хотілося, вони не могли його зрєктися. Спершу вони не стрівалися таки довгенько, а потім почалися здебільшого випадкові сумні зустрічі, короткі, на кілька хвилин, у яких суточках на вулиці або де в садку. Але одного разу їм пощастило поговорити на самоті. Спинюване почування спалахнуло знову з усієї сили, вони не могли кинути надію жити колись укупі, почування штовхало їх боротися за це і здобути цього хоч як дорого. 305
І отут-о вперше й виникла божевільна думка: зробити яке злочинство, щоб за його їх заслано й можна було їм подружитися. 310

Не легенька була їм обом ця думка!

315 Не легко було їм думати про ганьбу тую, що
малося їм відбутися, про розлуку з рідним краєм!
І спершу вони облишили цю думку.

Але потім, у самотні часи, вона зявлялася кож-
ному з їх і вабила їх облудною мрією: оце ваше
320 щастя, отак-о ви можете його здобути! Хиба щастя
— то така мала річ, що за його не варто відтерпіти?
І що ви губите, це зробивши? Андрій — злидар,
чужий наймит, йому на те хазяйство ще збиваться
треба. Хиба не однаково, що там це робити, що
325 тут? Звісно, тут zostавалися рідні, люблені люди,
та в їх обох не було найрідніших, найлюбленіших
людей: Андрій був зовсім сирота, а Лукії мати не
любила, а батько — був той батько, що завязав їй
світ, занаставив літа молоді. І нестерпуче-тяжкі були
330 їй ці літа: чоловік і так їй нелюбий — уже починав
дуже її бити, свекруха, не вгаваючи, гризла.

— Мені так, що хоч і втопиться! — казала
Лукія. — Або втечу звідси, — або втоплюсь!

І вони зважились...

335 Еге, але тепер він бачить, що поспішився, що
дуже він поняв віри облудній мрії, помилився й тільки
себе занаставив.

Та й їж! — щось наче сказало йому в душі. —
Бож твоя це думка була! Звісно, Лукія з усієї сили
340 вхопилася за неї, вона пособляла йому зважитися
на це, вона навіть і зробила це сама, — та без його
вона цього не зробилаб — на це треба було конче,
щоб він згодився, щоб і він того забажав — і він
бажав його. То він і її занаставив!

345 Та чогож він її, а не вона його? Аджеж як
би її не було, то ніщо таке не спалоб йому на думку.
А вона нагадувала йому цю думку, вона розпалю-
вала його зважитись, вона мов штовхала його. І все
це, вся ця ганьба — від неї, і через неї він занаста-

стив своє життя! Він почував, що в його вже зникає кохання до неї, а є зовсім інше лихе почування... 350

Лукія мовчки стояла біля його. Думки мішма йшли у неї в голові, вона почувала тільки, що нове, страшне лихо от-от упаде їй на голову. Як її за нелюба присилувано піти, — то було перше страшне її нещастя. Та тоді ще надія у неї в серці не вмірала: почувалась бідолашна, що ще є щось, що за його вхопитися можна й жити задля його. Це щось — то було її зганыблене, затоптане примусом, але й досі таке, як і перш, палке й чисте кохання до Андрія та його кохання до неї. А тепер? Тепер о це нещастя незмірно страшніше, незмірно важче за перше. Все вже вона згубила: волю, честь, рідних та подруг, бо з іми її розлучуть, — усе, все згубила, тільки Андрій та кохання його їй зосталося, те кохання, що задля його вона на все лихо пішла. А тепер і він... Коли те правда все, що він каже, коли те все не так тільки, на мить, із серця казано, то й його вона губить! Що їй по цьому в житті? 365

— Андрію! голубе! а щож ти зо мною зробив? — скрикнула вона й, не сівши, а впавши додолу, припала до його, обхопивши його руками. 370

Але він стиха відсунув її.

— Тихше, а то ще почують, — сказав він неприхильно, устав і одійшов у інший куток. 375

III.

Пішло слідство, допити та передопити. Після доброго першого допиту слідчий, що на село приїхав, звелів випустити Лукію та Андрія з холодної. Поки суд, повинна була Лукія у свого чоловіка жити.

Тяжке було їй це життя! 380

По всяк час годиночку знала вона й чула, що зробила зло тим людям, з якими жити має. Зло те мусіло їх навіки розлучити, та їх ще поки не розлу-

385 чено, то й було це важко вельми і їй і людям тим.
Вони мов боялись її, мов обминали її, найбільше
чоловік. Як би він бив її, — можеб їй було це лекше,
можеб ота кривда, отой біль придавлював би в душі
в неї думку про те, що вона винна перед їм та пе-
390 ред його семею. Та ніхто вже її не займав тепер,
усі тільки обминали її, мов щось нелюдське. І оце-о
й було найважче.

А тут ще Андрій! Відколи їх випустили з хо-
лодної — вона бачила його тільки на мить, на до-
питах, та раз на вулиці зустріла. Вони нічого одне
395 одному не сказали, т'алеж Лукія почувала, що його
серце від неї одвернулось.

Так! Але вона не хотіла, не могла тому віри
няти, щоб він зовсім покинув її. Вона жила ще од-
нією нерозумною надією. Вона сподівалася, що все
400 це може ще й переміниться: уся ця справа — вона
сама так складеться, що Андрій до неї, до Лукії,
вернеться. Адже воно вже зробилося, його не пере-
робиш, і хоч як, а їх зашлють. І певна вона була
чомусь, що їх зашлють неминуче в одно місце. І тоді,
405 як вона таки буде з їм, — тоді його серце знову
цілком прихилиться до неї, — так уже воно все
складеться, що примусить Андрія до цього. Бідо-
лашна! вона забувала, що силою не вернеш почу-
вання, коли вже воно вмерло, і голубила цю мрію
410 і жила нею і нетерпляче дожидалася суда.

Ото й прийшов той суд, ото вже вона у місті
і салдати уводють її у величезну світлицю, людей
повну. Спершу вона не розбірає нічого, вона не знає,
що це за люди, чого це їх тут стільки назбиралося.
415 Невже це всі її судитимуть? Вона силкується
розібрати це і потроху догадується, що ото судді,
а ото люди прийшли подивитись, як її судитимуть.
Вона та Андрій сидять на одному ослоні. Він блідий

і не дивиться на неї; вона вся тремтить, дожидаючись, що ось-ось зараз знатиме яка її доля. 420

Щось читають — вона там нічого не розбирає, тільки дочуває, що раз-ураз там її та Андрія згадують. Потім про щось її питають, — вона відмовляє мало не навмання, бо й це погано розуміє. Вона тільки каже, що винна вона, що підпалила удвох з Андрієм, вона уперто обстоює за те, що вдвох із їм, що він теж винний. 425

А він... він каже, що ні!

Як почувла вона те вперше, — ледві вдержатися змогла, щоб не скрикнути з болю, що їй серце пройняв. Та вона перемоглась і зважилась боротися з Андрієм, зважилась здобути його собі. 430

Він каже, що нічого не зна, що він тільки йшов проз двір тай побачив, як Лукія щось там робила коло хлівця, а він звідти не біг, а тільки йшов. 435

Вона силкується показати його брехню, розказує, як вони попереду змовлялися, як удвох прийшли й як зробили. Вона тільки не каже, на що вони це зробили, свою мету не виявляє. Як питають її про це, вона або мовчить, або каже, що зробили вони на те, щоб помститися над її свекром та над її чоловіком, бо вони їх, Андрія та Лукію, розрізнили, не дали їм звінчатися. Вона не хоче, щоб судді знали, на що вони це зробили, боїться, що тоді стануть їй судді на перешкоді, — зашлють Андрія нарізно від неї. 440

Починають свідків питати. Свідки плутають, не розбереш до пуття з їх оповіді, як воно саме було. Та всеж із того, що вони кажуть, виходить так, що й справді Андрій у тому ділі був. Вона дослухається до кожного словечка, що його свідки кажуть, і радіє, як тії слова сприяють їй. Еге, вона подужує: Андрій буде винний. 450

І тоді їй відразу страшенно схотілося, — так,

455 що несила перемогтись, — схотілося почути від Андрія хоч одно ласкаве слово, хоч один неворожий його погляд піймати. Вона стиха торкається рукою йому до руки. Він повертається, мить дивиться на неї, чи то дивуючися, чи то мов обороняючись од неї, дивиться як на ворога, що з їм боротися має. 460 Вона відразу схиляється, як прибита.

Вона починає розуміти, що силоміць себе любити не примусиш, вона зрозуміла, що він до неї ніколи, ніколи не вернеться! То щож їй робити? 465 Хоч би й в одно місце їх заслали, — однак вони й там чужі одне одному будуть. На щож тепер боротися, добуватися того, із чого ніякого пуття не буде?

Та на щож він бреше? На що він зрікається її й діла того, що вдвох його роблено? Ніколиб вона так не зробила, ніколи! А він зробив, — хай же йому за це кара, хай і йому така доля, як і їй буде.

І несподівано інше почування оживати, зростати у намучених її грудях почало. Адже вона любила 475 його, вона його ще й тепер любить, хоч він і робить так. То любячи вона йому життя занастить? Їй уже світ заміжжям завязано, а він ще міг би щасливий бути... тай може ще бути, — аби вернувся додому неосуджений. І що більше вона думала, то дужче 480 та дужче брав її жаль живий, жаль уже не про себе, а про цього нещасливого, пригніченого, а все ще любленого Андрія.

— Подсудимий Андрей Тищенко, что ви можете сказать в свое оправданіе? — питається найстарший 485 суддя.

Андрій устає й говорить тремтячим голосом:

— Та що, господа судді... не винен я... це все набріхано... на що мені таке страшне діло робити?... я... ми... — Далі він плутає, ще щось нерозбірне 490 каже й сідає.

Тепер і Лукію про те саме суддя питає. Вона устає й мовчить спершу, не відразу каже. Та вона вже знає, що казати:

— Простіть, що казала так! По дурному я на його сказала: усе я сама зробила, а він нічого тут не винен і він правду каже, а я на його із серця наказала, бо він мене кинув. 495

Вона каже це голосно й сідає на своє місце, чуючи, як серед людей шепочуть:

— Яка вперта! Аж тепер правду сказала! 500

Вона почуває на собі погляд Андріїв і повертається до його. Якось благаючи, як винний, він на неї дивиться. Вона перемогла себе й усміхається до його ледві помітним останнім усміхом — на довішне прощання. 505

Присяжні не довго радються. Вони скоро вертаються з рішенням: Лукія Коломийцева — винна, Андрій Тищенко — невинний. Серед панів хтось заляскав у долоні. Суддя подзвонив і все стихло. Суд читає присуд: пустити на волю Андрія Тищенка, а Лукію Коломийцеву заслати на Сібір. 510

І в той час, як суддя останні слова у присуді дочитує, важке придавлене ридання розлягається по великій світлиці. Усе на мить стихає: то, припавши головою до поручат, ридає, все на світі загубивши, присуджена до кари злочинниця... 515

У Харкові, 1893. IX. 28.

Примітки.

Грицько.

- 4 в: товстий — грубий;
7 в: в оригіналі „маненькі“ — справлено на „маленькі“; те саме й далі:
17 в: перестрибнув — перескочив;
19 в: поділок — шматок землі, що припав комусь у паї при поділі на кілька частей поля (тут — саду);
20 в: круча — обрив, одірвана стрімка гора, головню над водою (рікою, озером);
35 в: спірку — спір, сварку;
44 в: пуття (тя) — основне значіння — дорога, переносне — розум, розуміння, тут: до пуття не зрозумів — докладно, добре (як требаб) не зрозумів;
70 в: рамя — дрантя, лахмани;
71 в: зненацька (польонізм) — неждано, нагло;
77 в: здача — решта; тут: причинок (віддасть, ще й додасть);
86 в: тин — пліт;
89 в: мент — мить, хвилина;
111 в: задеркуватий — гарячий, палкий, завзятий, загонистий;
113 в: бриль — капелюх;
124 в: сажень — два метри;
126 в: стрибати сторч головою — скакати головою вниз, (коміть-головою);
131 в: очеретина — троца (на багнах);
158 в: шубовсьтне — скочить бистро;
166 в: посклизнутися — поховзнутися;
169 в: розітнувсь — від розтинати (крик розтинає повітря) — залунав;
174 в: на поверсі — поверх води;
176 в: пособити — допомогти;
212 в: очутивсь — прийшов до пам'яті;
218 в: моторний — меткий, швидкий, бадьорий.

Сестриця Галя

- 4 в: подоба — образ, вигляд; — уживається в значінні — випадає, лицює (личить);

- 5 в: брідня — нісенітниця;
14 в: туман застилав — мряка заступала (заслоняла);
46 в: варену — горілку;
48 в: вирячені — витріщені, випулені;
60 в: на відлі — на відлів (ударити із цього й того боку);
84 в: не вгавати — не переставати (плакати, кричати);
97 в: видочку — личку;
110 в: „котка“ — пісню про котика;
131 в: труднації — труднощі;
134 в: завів — крикнув крізь плач;
153 в: миттю — зараз же;
153 в: юпчина — від юпка — зверхня одежа: жіноча — подібна до корсетки, але довша із рукавами (деколи на ваті); чоловіча — рід каптана зі складками і ковніром;
158 в: цупкий — тугий; такий, що держиться вкупі;
185 в: піл (пóлу) — рід лавки або ліжка під задньою стіною в сільській хаті, від печі до бічної стіни;
188 в: становити — ставити, вкладати;
191 в: посеобіть — допоможіть;
194 в: хазяйчин надібок — те, чого треба до хатнього господарства (жіночого в кухні);
201 в: в ляльки гулялася — бавилася ляльками;
212 в: направляючи — завертаючи у бажане місце;
214 в: брєніти — бриніти — перше значіння звучати, даліше: тремтіти, ясніти, блискіти;
225 в: скиглити — жалібно просити, уривчасто плакати;
281 в: примоститися — присісти;
288 в: глечик — гладущик, збан (глиняний подовгастих горнець з ухом);
297 в: щічкою — здрібніле від щокою;
322 в: стає навколішки — клякає (на коліна).

Олеся.

- 5 в: улоговина — кітловина, долина, ви долинок;
16 в: біля неї — коло неї;
23 в: стрібунець — скакунчик;
30 в: лаштує — приготовляє, робить;
43 в: каторга — турецький корабель з веслами (які порушували приковані до них невольники), галера;
45 в: попере́к (кú) — крижі;
48 в: судина — човен, корабель;
50 в: таволга — *Spirea Filipendula* — кущ (червоний, тернистий); пучками тернини і таволги били невольників;

- 58 в: цвілий — заплісній;
60 в: у бран — в неволю;
63 в: зазнав — пізнав;
73 в: очутивсь — прийшов до пам'яті;
75 в: пожарина — випалене місце після пожежі;
100 в: набреде (від набрести) — попаде;
118 в: узлісся — прилісся — край лісу, хащі під лісом;
125 в: маячили — мигтіли;
151 в: потрусити — потрясти;
156 в: ніколи — нема часу;
169 в: джеркотіти — голосно щебетати (про птахів); тут: говорити голосно незрозумілою мовою;
189 в: аркан — груба мотузка, яку закидають коневі на шпю (тут: Олесі);
215 в: дряговина — болото, багновище, в якому можна запастися з головою і з якого вилізти годі;
230 в: тійж миті — у цій хвилині;
259 в: мари — ноші, на яких несуть мерця.

Панько.

- 4 в: шахта — яма в копальні (нафти, вугілля...); шахтарі — робітники, що працюють у копальні під землею;
12 в: динамітові патрони — до розсаджування скель (тут: скелі, на яку натрапили шахтарі у шахті);
14 в: сторчова шахта — яма з гори в долину;
20 в: в оригіналі: норю (неправильно від нора, -и);
24 в: орапських — арабських (у тому значінні — чорних);
46 в: шибай-голова — легкодух;
52 в: путящий — гарний, добрий, відповідний;
86 в: канхветина (моск.: конфети) — цукорки;
91 в: осяйнув — облив сяєвом — освітив, розяснив;
101 в: обшмуглити (руки) — пообдирати шкіру на руках, поранити руки;
111 в: в оригіналі: чотири;
114 в: кури сокочуть — кричать, кудкудакають;
132 в: спіркою — сваркою;
150 в: гугот — глухий гомін;
152 в: навзнем — навзнак, горілиць.

Хата.

- 6 в: волосний писар — писар у волости (волесть на Україні — це вища адміністративна одиниця від села (кілька або кільканадцять сіл творять волесть);

- 12 в: черкасин — рід бавовняної матерії на зверхню одіж;
12 в: чинарка (чумарка, чемерка) — зверхня одіж, позаду збирана у фалди;
12 в: аршин — міра довжини — приблизно лікоть;
28 в: назвище — поверх, понад;
41 в: пронозуватий — від проноза — пройдисвіт — тут: непевні очі;
59 в: очищена — горілка (спірт); галивочка — солодка горілка на овочах або на меду;
71 в: „по первому востребованію“ — при першій потребі, на перший завив;
74 в: виправити — зажадати звороту;
77 в: розстебнути — розщипити;
78 в: заялозений — замащений, засмальцьований;
81 в: недвижимое имущество — нерухомий маєток;
82 в: въ пользу — в користь, ужиток;
91 в: у прийми пристати — оженитися й перейти жити до жінчиної хати, (від того: приймак — що пристає до маєтку жінки);
100 в: діло уголовне — кримінальна справа;
101 в: набор — без грошей (в позичку);
103 в: тошно — зовсім, докладно;
104 в: синенька (бумажка) — 3 рублі (синьої барви);
111 в: дві троячки — двічі по 3 рублі (6 рублів);
112 в: калитка — шкурний мішечок (гаманець) на гроші;
131 в: сводь законовъ — збірник законів;
132 в: волость — тут: волосний будинок, де збирається волосна рада, волосний суд;
153 в: господа судді — панове судді;
184 в: мужняя жона — замужня жінка;
191 в: не взяв до уваги — не уважав на це;
205 в: сиріч — тоб то;
212 в: велеречива — говірка, вимовна, язиката;
213 в: перекривлюючи — передражняючи;
239 в: ізображено — виявлено, сказано;
243 в: плоть — тіло;
252 в: претензії (в оригіналі: притензії) повинні зиськуватися й правитися — треба шукати заспокоєння всіх зобовязань;
262 в: не второпаю — не можу зрозуміти;
265 в: понеже і в писанії — тому, що і в св. Письмі;
278 в: так і закон ізображаєть і писаніє глаголетъ — так постановляє закон і так сказано в св. Письмі;
287 в: мучеством (зам. моск. имуществом) — майном;
298 в: базікати — розбалакуватися;

- 306 в: приговор — присуд;
307 в: стривайте — пождіть;
316 в: присутствіє — саля засідань суду — тут: суд;
318 в: лицепрятіє — сприятельство, сторонничість;
325 в: рештанські роти — арештантські відділи — заслання на примусові роботи (на Сибір);
351 в: лицемірство — лукавство, облуда, фальш;
392 в: чехоня — чахоня — риба;
427 в: навдаку — ледви;
460 в: по чотири паровиці — по чотири пари волів;
480 в: пробийголова — шибеник, одчай душá;
489 в: ахтóвий — актовий, контрактовий — чиншівник;
517 в і 565 в: в оригіналі: Парасчини;
519 в: безхазяйко — що не має свого господарства;
570 в: в оригіналі, тиждні за тижднями;
589 в: щочасна — повсякчасна (що години, що хвилини);
592 в: вбозество — бідність (убожество);
614 в: в оригіналі: одного дні;
640 в: строк — реченець (термін);
649 в: манатки (тків) — одіж, майно, статки;
651 в: безпремінно — напевно;
679 в: брусинка — здрібніле від брус (чотиригранний стовп з дерева);
684 в: божник — образи святих у кутку хати на стіні, капличка;
691 в: покутне вікно — вікно коло покуття (покуття — кут, де сходяться лавки під образом — божником — почесне місце, на якому просять сідати шановних гостей);
699 в: дебело — міцно, твердо, сильно;
724 в: вирячені (очі) — витріщені, випулені;
731 в: прочнулася — прокинулася (тут: з думок);
764 в: гострій (-рія) — острій край сокири, вістря.

Підпал.

- 24 в: гони — шматок зраного поля 60—120 сяжнів завдовжки (60 малі, 80 середні, 120 великі гони);
41 в: пособляла — помагала;
44 в: в оригіналі: колодізя;
45 в: біль (білю) — біла краска, білило, побіл;
64 в: повітка — стайня для худоби, солом'яне піддаше;
72 в: урядник — жандармський нижчий урядовець;
78 в: чумарка — чемерка — зверхня одіж у чоловіків, збирана позаду;
82 в: проз мене — попри мене;

- 91 в: наче скидається на — наче подібний до..
162 в: в оригіналі: зіми;
178 в: волость — управа, до якої належить кілька сільських громад;
179 в: соцький — слуга громадського уряду;
188 в: за малим не весело — майже весело;
197 в: холодна — тюрма;
200 в: рештант — арештант, людина заперта в тюрму;
206 в: рештарня — арешт, тюрма;
240 в: острожники — ті, що сидять в острозі — тюрмі; каторжники — ті, що засуджені на каторгу (тяжку примусову роботу);
303 в: стрівалися — зустрічалися;
305 в: суточкі (суткй) — вузька доріжка між двома плотами або хатами;
352 в: мішма — всуміш, одні наперед других;
445 в: нарізно — окремо.
-

З М І С Т.

	стор.
1. Передмова	III
2. Грицько	3
3. Сестриця Галя	10
4. Олеся	21
5. Панько	29
6. Хата	34
7. Підпал	57
8. Примітки	72

